

ТОШКЕНТ АВТОМОБИЛЬ-ЙЎЛЛАР ИНСТИТУТИ

“ФАЛСАФА” КАФЕДРАСИ

“БАРКАМОЛЛИК САРЧАШМАЛАРИ”

ўқув-услубий кўрсатма

Тошкент, 2011

Илмий ва муаллифлар гуруҳи раҳбарлари:

ф.ф.н. доц. Д.Расилов

т.ф.д. проф. А.Мухитдинов

Ҳаммуаллифлар: “Толе” клуби ҳамда “Марказий Осиё мутафаккирларининг фалсафий меросини ўрганиш” тўғараги раҳбар ва аъзолари:

Г.Абдукаримова

Р.Умарова

Р.Курбонниёзов

И.Мирзаев

Ш.Раҳимқулов

А.Жумабоев (14-07 г)

Тақризчилар: фалсафа фанлари доктори З.Мухамедова

Тарих фанлари номзоди Н.Жўрабоев

“Баркамоллик сарчашмалари” ўқув-услубий кўрсатмаси Тошкент автомобил ва йўллар институти Илмий-услубий Кенгашининг 2011 йил 20 апрель 7-сонли йиғилиш баённомаси билан чоп этишга тавсия этилган.

Тошкент автомобиль-йўллар институти № (10 - 2165)

Тошкент - 2011

Халқнинг маданий кадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйикқа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий кадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. (И.Каримов. Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Ислом зиёси ўзбегим сиймосида. Тошкент: Тошкент Ислом Университети, 2005. – Б. 524)

Кириш

Рисоланинг биринчи қисми чоп этилгандан сўнг, Сиз азиз китобхонлардан кўплаб таклиф ва мулоҳазалар олдик. Таклифларнинг асосий кўпчилиги ушбу рисоланинг давомини нашрга тайёрлашда бизга омадлар тилаб, рисоланинг иккинчи қисмида ҳам кенг жамоатчилик кам биладиган алломалар тўғрисида маълумотлар беришимизни сўрашган. Муаллифлар баҳоли қудрат бу ишга киришдик ва кўлингиздаги мўжазгина рисола кўп кишилиқ жамоани маҳсули сифатида Сизни ҳукмингизга ҳавола қилинмоқда.

Маълумки, IX – XII асрлар Марказий Осиёда маданий юксалиш деб аталади. Бу даврда жаҳон маданияти ва фанига улкан хисса қўшган буюк алломалар миллатимиз довуғини бутун дунёга таратди. Булар: Қафғол аш-Шоший (903-976), Абу Бакр ал-Хоразмий (935-993), Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (вафоти 997й.), Абу Абдуллоҳ Рудакий (860-941), Носир Хисрав (1004-1088), Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср), Маҳмуд Кошғарий (XI аср), Исмоил Журжоний (1042-1136), Бурҳониддин ал-Марғиноний (1123-1197), Аҳмад Яссавий (1041-1167), Нажмиддин Кубро (1145-1221) ва биз бу рўйхатни узоқ давом эттиришимиз мумкин.

XIV асрнинг иккинчи ярми XV асрларда ҳам маданий юксалиш бизнинг ўлкамизда тез сураътлар билан ривожланди. Бу даврда фан, санаът, адабиёт ҳақиқий халқ мулки сифатида қайта шаклланди. Фан ва буюк давлатчиликни дарғаси сифатида Амир Темур жаҳонга донг таратди.

Бу даврда рисоламизни биринчи қисмида Шарқ берган алломаларимиз қатори Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1389), Шохрух Мирзо (1377-1447), Тафтазоний (1322-1392), Журжоний (1339-1413), Қозизода Румий (XIV- XV), Ғиёсиддин ал-Коший (вафоти -1429й.), Али Қушчи (вафоти -1474й.), Хожа Муҳаммад Порсо (1348-1420), Хожа Ахрор (1404-1490), Саккокий (XIV- XV), Лутфий (1366-1465), Абдурахмон Жомий (1414-1492), Давлатшоҳ Самарқандий (1435-1495), Ҳусайн Бойқаро (1438-1506) ва бошқа буюк алломалар турли йўналишларда ижод қилиб, жаҳон фан ва маданият цивилизацияси ривожланишига катта ҳисса қўшишди.

Таклиф ва мулоҳазаларни инобатга олиб, рисоланинг иккинчи қисми тили ва мазмунини равон ва кенг жамоатчиликка тушунарли қилиб баён қилишга ҳаракат қилинди.

Қаффол аш-Шоший (903-976)

Тошкент – ўрта аср араб манбаларида эса Шош-тарих жараёнида кўплаб шоир ва адиблар, алломалар, риёзат ва табобат аҳилларини етиштирган. Ана шундай алломалардан бири Қаффол аш-Шошийдир.

Қаффол аш-Шошийнинг тўла исми Абу Бакр ибн Али Исмоил Қаффол аш-Шоший бўлиб, араб манбаларида унинг ҳурматини бажо келтириш учун номига катта, улуғ ё мухтарам маъносини ифодаладиган “ал-Кабир” сўзини қўшиб ёзадилар. Бу билан ўтмишдошларимиз Қаффол аш-Шошийга нисбатан буюк эҳтиромни ифода этганлар.

Қаффол аш-Шоший ҳунарманд оилада дунёга келган. Шу сабабдан “Қаффол”-кулфсоз деб машҳур бўлган.

Қаффол аш-Шоший асли кулфсоз уста бўлиб, кичик ва нозик кулфлар ясайдиган, кўли гул киши бўлган.

Аш-Шоший дастлабки таълимни ўз юртида, кейинчалик Марказий Осиёда мавжуд маърифат ўчоқларидан олади. Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларни кезади.

Қаффол аш-Шоший доимо илм-маърифат истагида қўним топмай, бир ўлкадан иккинчисига-илм чашмаларидан баҳраманд бўлиш ниятида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини кезади, Ҳижоз, Бағдод, Дамашқ каби шаҳарларга боради, у ерларда замонасининг кўзга кўринган олимларидан илм-маърифат ўрганади.

Қаффол аш-Шошийнинг таълим олган устозларига қараб ҳам унинг билими, қандай фанларни ўрганганлигини билиш мумкин. Манбаларнинг кўрсатишича, Қаффол аш-Шошийнинг қонуншунослик ва тарих соҳасидаги

устози машхур олим ат-Табарий (839-923) эди. Маълум бўлишича, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий Мусулмон Шарқ мамлакатларининг энг йирик тарихчиси бўлиб, кўп жилдлик асарлар муаллифи эди.

Қаффол аш-Шошийнинг иккинчи йирик устози Абул-Ҳасан Али ибн Абу Мусо ал-Ашъорий (873-941) эди. Бу киши Шарқда каломчилар оқимининг асосчиси бўлиб, бу соҳада анчагина асарлар ёзган эди. Ал-Ашъорий аслида ислом фалсафасида машхур бўлган ашъария оқими асосчиси саналади. Тожиддин Абу Наср Абдулвахҳод ас-Субкийнинг (туғилган йили 1327) хабар беришича, “Қаффол аш-Шоший олим ал-Ашъоридан калом илмини ўрганар ва ўз навбатида ал-Ашъорий ундан қонуншунослик соҳасини ўрганар экан”.

Араб олими ва библиографи ибн Халликон (1211-1282) ўзининг “Вафоёт ал-аъён” (“Улуғ кишилар вафоти”) деган асарида Қаффол аш-Шоший ҳақида тўхтаб шуларни ёзади: “Қаффол аш-Шоший ҳадис илмини билган, тилшунос, шоир одам эди. Ўша вақтда Мовароуннаҳрда у кишига тенг келадиган олим йўқ эди. Бу киши Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом (Сурия) ва бошқа ўлкаларга саёҳат қилиб, ҳамма ерда ҳам ном таратди. У кишининг кўп асарлари бўлган”.

Қаффол аш-Шоший қонуншунослик, мантиқ каби соҳаларга оид асар ёзган. Унинг “Одоб ал-қози” (“Қозининг феъл-атвори”), “Одоб ал-баҳс” (“Баҳс одоби”) деган таълифи бўлиб, араб тилидаги шеърлари маълум. Бу хусусда юқорида зикр қилинган араб олими ибн Халликон ёзади: “Қонуншунослардан дастлаб отилиб чиқиб “Ҳусни жадал” (“Диалектика гўзаллиги”) деган асар ёзган киши ҳам шу Қаффол аш-Шоший эди”.

Қаффол аш-Шоший яхши шоир ҳам бўлган. Унинг шеърларида шундай сатрлар ҳам бор:

“Кимки уйимга меҳмон бўлиб келадиган бўлса, дастурхоним доимо унинг учун ёзилган бўлади. Кимки менинг дастурхонимдан бирор нарса еса, (билсинки) ундаги барча ноз-неъмат пешона терим билан топилган, (яъни) ҳалол бўлади.

Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию (қўйишга) нарса тополмасак, у ҳолда сабзавот билан сирка қўямиз. Шунда беғараз, кўнгли очиқ

одам бўлса, у бунга рози бўлиб кўнади; бордию бахил бўлса, у ҳолда уни мен тузата олмайман”.

Қаффол аш-Шошийнинг қаламига мансуб бўлган шеърлар ас-Субкий асарига кириб қолган. Бу парчадан маълум бўлишича, Византия императори билан араб халифаси ўртасида жанжалли ёзишмалар бўлади. Бу ёзишмаларда Византия императори билан араб халифалигига дўқ ва пўписа билан мурожаат қилиб, бир вақтлар унинг ерлари бўлган, ҳозир эса Бағдод халифаси эгаллаб турган ўлкаларни тинчлик билан, осонликча уларга қайтариб беришни талаб қилади. Византия ҳукмдорлари мактубни баландпарвоз чиқиши учун уни араб тилида шеър билан битадилар. Шеър хошимийлар хонадонидан бўлмиш ҳукмрон халифага деб аталган. Мактубда шундай сатрлар ҳам бор:

“Биз шердек отилиб чиқиб, ўз ерларимизни эгалладик. Дамашқ ўлкаси эса ота-боболаримиз маскани эди, биз бу диёр мол-мулкига эга бўламиз, Мисрни ҳам қиличимиз тиғи билан эгаллаймиз. Ҳижоз, Бағдод, Шероз, Рай, Хуросон, Қуддус, Шарку Ғарб ҳаммасини эгаллаймиз” деб халифа ва унинг саркардаларига дағдаға солади, уларни айёрлик билан кўрқитмоқчи ва ниҳоят уларни осонликча қўлга киритмоқчи бўлади. Худди мана шу воқеалар бўлган кезде Қаффол аш-Шоший Бағдод шаҳрида бўлади. У халифаликда иқтидори зўр олим, сарой аъёнлари ўртасида яхшигина қонуншунос, забардаст шоир сифатида танилган эди. Шу сабабдан Византия ҳукмдорининг лашкарбошиси Тағфур (араб манбаларида Такфур) хатига жавоб ёзишни халифалик номидан Қаффол аш-Шошийга топширилади. Бу ҳам аллома аш-Шошийга нисбатан катта эҳтиром эди.

Қаффол аш-Шоший мактубни ўқиб кўриб, ўша мактуб ёзилган шеър вазнида ва ўша тарздаги қофияда Тағфур номига араб тилида жавоб шеърини ёзади. Византияликларга мана шу аш-Шоший ёзган жавоб хатининг етмиш тўрт байти (148 йўли) юқорида зикр қилинган Тожиддин ас-Субкийнинг “Табақат аш-Шофиййа” асари ичида сақланиб қолган. Ас-Субкийнинг ёзишича, Византияликлар, хусусан, унинг лашкарбошиси Тағфур аш-Шошийнинг бу

жавоб шеърини ўқиб, даҳшатга тушади. Сўнг лашкарбошилар бундан таажжубга тушиб, бир-бирларидан сўрашибди:

-Бу жавобни ёзган киши ким бўлди экан, у қайси юртдан экан, халифаликда биз бундай истеъдодли зот борлигини билмас эдикку?

Хуллас Византия лашкарбошиларини Қаффол аш-Шошийнинг дипломатия тарзида ёзилган жавоб мактуби эсанкиратиб қўяди. Воқеанинг нима билан тугашининг бугунги кунда аҳамияти йўқ, лекин бу биргина мисол орқали Қаффол аш-Шошийнинг забардаст давлат арбоби, ҳозиржавоб шоир эканлиги маълум бўлади.

Манбаларнинг кўрсатишича, бағдодлик Хўжа Муҳаммад Номий деган олим Қаффол аш-Шоший қўлида ўқиган, натижада у билан қалин дўст бўлиб қолган экан. Шу киши ўз оиласи билан бирга аш-Шошийга эргашиб Тошкентга келган, умрининг охиригача шу ерда қолиб кетган. Қаффол аш-Шоший 976 йили Тошкентда вафот этган ва шу ерда дафн этилган. Ҳозир Тошкентнинг халқ орасида “Ҳастимом” деб аталадиган жой шу мўътабар зотга нисбатан айтиладиган ном “Ҳазрати имом”нинг қисқаргани бўлади. Аслида бу жойнинг номи Ҳазрати Имом Қаффол аш-Шошийдир. У кишининг қабрлари теграсида Тошкентда машҳур бўлган мўътабар зотлар дафн этилган.

Қаффол аш-Шоший мақбараси Тошкентнинг энг эски, кўзга кўринган табаррук бир қадамжоси саналади. Бугун ушбу мақбара Президент И.Каримов ташаббуси билан улкан мажмуа ва қадамжога айлантирилди.

Абу Бакр ал-Хоразмий (935-993)

Абу Бакр ал-Хоразмий 323 ҳижрий (935 милодий) йили Хоразмда туғилиб, асосий маълумотини шу ерда олади. Умрининг гуллаган даврида (20-25 ёшларда) ватандан чиқиб Ироқ ва Шомга боради, етук олим ва шоирлар билан танишиб, улардан таълим олади. Кейин Ҳалабга бориб, машҳур ҳамдамийлар амири, шоир ва олимлар ҳомийси Абулҳасан Сайфуддавла (944-967) билан танишиб, унинг саройида хизмат қилади. Сўнг Бухорога келади, Сомонийлар саройида яшаб, вазир Абу Али ал-Балъамий (960-974 ва 992-996) билан дўстлашади, лекин у билан муносабати ёмонлашиб, Нишопурга йўл олади. Бу ердаги таниқли шоирлар Абулҳасан ал-Казвиний, Абу Мансур ал-Бағавий ва Абулҳасан ал-Ҳакамийлар билан дўстлашиб, уларнинг шоирлик маҳоратидан баҳраманд бўлади.

Умуман Хоразмийнинг умри фожиалар ва роҳатбахш этувчи онларга тўла. У турли шаҳарларда бўлиб, қамоқда ҳам ётиб чиқади, амирларнинг эътиборига тушиб бойлик ҳам орттиради, амалдорларнинг ғзабига учрайди ва ҳ.к. Абу Бакр ал-Хоразмий Нишопурга келиб, бу ерда муқим яшай бошлайди. Талабаларга дарс беради, шеър ёзишни ўргатади, нишопурлик машҳур адиб, шоир ва олимлар, шулар қатори ас-Саолибий билан дўстлашиб, уларнинг мажлисларида иштирок этади. Яна Сомонийлар вазири ал-Утбий сиқувидан кутилиш учун қочишга мажбур бўлади. Шоир бир неча вақтдан сўнг яна Нишопурга қайтади, умрининг охирида яккаланиб қолади ва ҳаётининг кейинги даври оғир мусибатлар билан ўтади. У ҳижрий 383 (милодий 993) йили Нишопурда вафот этади.

Ал-Хоразмий рисоаларининг аксарияти илм-фан, ақл-одоб, адолат, ҳиммат, дўстлик каби муҳим ижтимоий масалаларга бағишланган бўлиб, уларда қўлланган иборалар халқ ҳикматли сўзларига айланиб кетган.

Шоир рисоаларидан манбаларда келтирилган баъзи бир парчалар таржимасини берамиз: “Ҳурмат эҳсон билан баробардир. Дўстлашиш мурожаат эмас, хушмуомалаликлар, хушмуомалалик эса чуқур текшириш ва ўрганишни узоққа чўзмайди ҳам, ҳисоб ва сарфни кўтармайди ҳам. Оталар икки хил: туғилиш отаси ва таълим бериш отаси, биринчиси жисмоний ҳаёт сабаби, иккинчиси руҳий ҳаёт сабабидир. Карамли киши гўзаллик билан савдо қилади, мол билан савдо қилмайди. Ғазаб ҳурматни унутади, яхшиликларни кўмиб юборади ва гуноҳсизлар учун жиноятлар вужудга келтиради. Қалбаки мақташ ҳақоратлашдир. Пойдеворсиз қурилган бино қулайди. Муҳаббат ҳар қандай қиммат нарсанинг баҳосидир ва ҳар қандай юқори нарсанинг шотисидир. Агар ҳокимият атрофида адолат ҳукм сурмаса, у инқирозга юз тутди. Ростгўй тил ёлғон сўзласа, тутилиб қолади”.

Ал-Хоразмий шеърлари асосан қасида, ғазал, васф ва ҳажвиётдан иборат. Агар унинг қасидалари амир ва вазирларга бағишланган бўлса, ҳажвий шеърлари эса асосан амалдорларга ҳамда ўз рақиби шоир ва адиб, мақома жанрининг асосчиси Абулфазл ал-Ҳамадонийга (вафоти 1007 й.) қарши қаратилган. Ишқий мисралар, маҳбубни тараннум этиш ҳам ал-Хоразмий ижодида асосий ўринни эгаллайди.

Унинг шеърларига хос нарса шуки, шоир тазминни (ўз шеърига бошқа шеърни киритиб кетиш) жуда кўп қўлланган.

Ўша вақт шоирларида кексаликдан шикоят қилиш жуда кенг тарқалган эди. Ал-Хоразмийнинг ҳам қариликдан нолиб ёзган шеърлари анча учрайди. Масалан: “Соч оқидан шикоят қилиб, унга зулм қилаётганингни кўриб турибман, соч оқи бир экин (бўлса), унинг уруғи умрдир. У гўё шароб, хумор уни ўзига жалб қилади, ахир хумори ҳажв қилиниб, шароб мақталарди-ку”.

Ал-Хоразмий ижодида шаробни мактаб ёзилган шеърлар ҳам учрайди, лекин шоир майнинг киши ҳаёти учун зарарли эканини ҳам унутмаган:

“Коса ва чўнтакнинг иккаласини (баробар) тўлдиришга ҳукм қилмаган, косани тўлдириш учун чўнтак бўшаши керак”, дейди шоир.

Ўрта аср муаллифлари Утбийнинг “Тарихи ал-Йамини”, ибн ал-Амирнинг “Комил фи-тарих”, ибн Халликоннинг “Вафайат ал-аъйан” ва Қахҳолнинг “Муъжам ал-муъаллифин” каби асарларида Абу Бакр ал-Хоразмий асарларига юқори баҳо берилиб, у ҳақида қимматли маълумотлар келтирилгандир.

Шунингдек, ал-Хоразмийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Оврўпо олимлари В. Альвардт, К. Брокельман, Х.Гибб ва бошқалар ўз ишларида эслаб ўтишган.

Абу Райҳон Беруний ўз ижодида ал-Хоразмийнинг бой ижодий меросидан кенг фойдаланган.

Ал-Хоразмий Марказий Осиёда X аср адабий ҳаётидаги араб тилида ижод этган машҳур адиб ҳамда сўнгги бадиий жараёнга катта таъсир кўрсатган ижодкор сифатида тилга олинади.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий **(вафоти 997)**

Милоднинг IX-XI асрлари Марказий Осиёда илм-фан юксак тараққий этган ва буюк алломалар даври эди. Ўша даврнинг кенг билимли, пешқадам олимларидан бири Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий бўлган.

Бу олим ҳақида сақланиб қолган маълумотлар жуда кам. Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. Бу шаҳарларда у туғилган, вояга етган, яшаган, таълим олган. Олим Хуросонда ҳам яшаган. Унинг машҳурлиги вазир Абул Ҳасан ал-Утбий ҳузурида котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у “ал-китоб ал-Хоразмий” номи билан ҳам танилган. Ўз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва кўпгина алломалар билан ҳамсуҳбат бўлган. Айни вақтда илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Олимнинг дунёкараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Наср ал-Фаробий ҳамда Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган, кўпчилик асарлари сингари ўша даврнинг илм тили – араб тилида битилган, ягона маълум асари – “Мафотих ал-улум” (“Илмлар калитлари”) дир. “Мафотих ал-улум” нинг қўлёзма нусхалари жуда кўп эмас. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор деб ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Амриқолик олим К.Босворт асримизнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхоналарида борлигини аниқлади. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари ўрта асрлардаги фанлар ривожланиши тарихига оид камёб манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган ва 1895 йилда нашр қилган олим – голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И.Ю.Крачковский, В.В.Бартольд, К.Брокельман, Э.Видеман, Г.Сартон, М.М.Хайруллаев, У.И.Каримов, Г.П.Матвиевская, Ҳ.Ҳасанов, А.Шариповлар ҳам асарнинг турли томонларини тадқиқ қилганлар.

“Мафотих ал-улум” ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Муаллиф ўрта асрлардаги ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали тушунтириб беради.

Олим илмларни иккига бўлиб, уларга “араб-шаръий” ва “араб бўлмаган”ларга ажратади. Бу ҳол олим ўз даврининг намояндалари сингари илмлар таснифида уларни икки қисмга бўлиш анъанасига содиқ қолганлигини кўрсатади.

Унинг биринчи анъанавий “араб” илмлари қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топгандир. Иккинчи қисмига эса “араб бўлмаган” қуйидаги илмлар киритилган: улар – уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимёдир.

Шундай қилиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм тўқсон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли қуйидагича:

I. Шариат ва у билан боғлиқ “араб” илмлари.

1. Фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.
2. Калом, яъни дин асослари.
3. Грамматика.

4. Иш юргизиш.

5. Шеърят ва аруз.

6. Тарих.

II. “Араб бўлмаган” илмлар (юнон ва бошқа халқлар).

1. Назарий фалсафа:

А) табиий илмлар – тиббиёт (тиб, самовий ходисалар-метеорология, минералогия, алхимия, механика) – қуйи;

Б) риёзиёт илмлари (арифметика, ҳандаса, илм ан-нужум, мусиқа) – ўртанчи;

В) илоҳий, яъни метафизика – олий илм;

Г) мантиқ.

2. Амалий фалсафа:

А) ахлоқ – этика (одамни бошқариш);

Б) уйшунослик (уйни бошқариш);

В) сиёсат (шаҳарни, мамлакатни бошқариш).

“Мафотих ал-улум” да илмлар таснифи ҳар бир фаннинг предметини аниқлаш ҳамда уларнинг асосий атамаларини қисқа ва аниқ баён этиш билан биргаликда олиб борилади. Бу ерда, биз зикр этганимиздек, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз таснифида ўша давр анъанаси, яъни илмларни иккига бўлишни қўллаб-қувватлаб, шаръий ва фалсафий илмларга ажратади.

Анъанавий “араб” илмлари.

Шу илмлардан бири, фикҳда муаллиф ислом қонуншунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури Қуръон, пайғамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини акс эттирувчи Суннат, Ҳадис ва унинг хиллари; Ижмоъ – ислом жамоасининг яқдиллик билан тан олган қарори; шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтади.

Иккинчи бўлим каломда ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқда мавжуд бўлган кўпгина мазҳаблар ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан бу мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазилийлар ҳақидаги

мукаммал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга грек-христиан мазҳаблари, исломгача бўлган даврда Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган баъзи дуалистик мазҳаблар ва оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилади. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини ўрганишда ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Араб адабий тили грамматикаси, унинг қонун-қоидалари грамматика бўлимида баён этилган. Айни пайтда муаллиф араб шеърини ва унинг таркибий қисмларидан бўлган аруз устида ҳам муфассал тўхталиб ўтган.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиними, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва тўланадиган маошлари, ирригация шаҳобчаларида фойдаланиладиган атамалар, канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё. – Р.Б.) ораллигидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб бериши билан муҳимдир.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакатлар маликлари, Умавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Ўрта асрларда одамлар жамоасини табақаларга бўлиниши ҳам шу бўлимда зикр этилади.

Анъанавий бўлмаган - “араб бўлмаган” илмлар.

Бу илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари шарҳи Хоразмий асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топади. Унда муаллиф Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар, олдинга сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитди.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимлари ўрта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда маълумотларга

бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табобатида маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда қон томири урушига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нодир тавсифлар берилган.

Кимё бўлимида ҳам Хоразмий ўрта аср Шарқидаги кимёвий билимлар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларни келтирадики, улар Шарқда табиий фанлар ривожини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Риёзиёт бўлимида ўрта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилади. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонлари, предметлар муносабатларининг инъикоси деб талқин этади.

Масалан, муаллиф Форобий ғояларини давом эттириб, арифметикани иккига: назарий ва амалийга ажратади. У куб сонлар билан бир қаторда шаклий сонларни кўриб чиқиш билан назарий арифметиканинг баъзи бир томонларини бойитди. Ҳандаса ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлинади, бу эса ўша даврда унинг бошқа риёзиёт илмлари каби юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилади.

Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт илмларига қўшади ва унда мусиқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро мутаносиблиги, тартиби, сози(лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юкларни ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтилади. Хоразмий дунёвий илмлар устида тўхтаганда уларнинг амалий аҳамиятини очиқ беришга ҳаракат қилади.

Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билганлиги, уларни назарий фалсафага киритиш билан бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интилганлиги ўз ифодасини топган. Ал-

Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асари ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

**Абу Абдуллох Рудакий
(860-941)**

Абу Абдуллох Жаъфар Рудакий тахминан ҳижрий 243 (860) йилда Самарқанд яқинидаги Панжрудак қишлоғида, деҳқон оиласида туғилди. Бу даврда Мовароуннаҳр Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Миср ва Сурия билан савдо ва маданий алоқаларни яхши йўлга қўйган эди.

X асрда Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв, Нишопур, Балх, Зарафшон водийсининг юқори қисми ҳунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланган эди. Айниқса, Бухоро шаҳри IX – X асрлардаёқ Шарқнинг энг йирик маданий марказларидан бири бўлган.

Рудакий ёшлигиданоқ шеърятга ихлос қўйди, ўз замонасининг машҳур чолғучиси Абул Аббос Бахтиёр қўлида мусикадан маълумот олди. Дастлабки маълумотни ўз қишлоғида олган Рудакий ўқиш учун Самарқандга борди. У ерда чуқур билим олиб, тез орада адабиёт ва санъат соҳасида ҳам донг чиқаришга муваффақ бўлди.

Бухоро ҳукмдори Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914 – 943 йилларда ҳукмронлик қилган) даврида Рудакийнинг шоирлик шуҳрати Бухоро ва умуман Шарққа кенг тарқалди. Рудакий асарларига эътибор берилса, унинг астрономия ва қадимги юнон фалсафасини ҳам яхши тушунганлигини кўриш мумкин.

Сомонийлар давлатининг кўзга кўринган давлат арбоби, Наср II ибн Аҳмаднинг яқин дўсти Абуфазл Балъамий Рудакий ҳақида “У фақат машҳур

шоир бўлибгина қолмай, балки ўз даврининг етук олими ҳам эди”, деб баҳо берган.

Наср II ибн Аҳмад Сомоний Рудакийни ўз саройига таклиф этгандан сўнг, унинг ҳаётининг кўп қисми Бухорода ўтди. Унинг кўзи ожиз бўлган. Қадимги манбаларда, унинг онадан кўр туғилганлиги ҳақида нақллар бор. Баъзи олимларнинг фикрича, у саройдан қувилиши олдида кўзига мил тортиб кўр қилинган. Рудакий қариган чоғида қувғинга учраган, ўз қишлоғига қайтиб фақирликда умр кечирган. У 941 йилда оламдан кўз юмди ва ўз ватанида дафн этилди. Бу жой халқнинг зиёратгоҳига айланди.

Рудакийнинг адабий меросидан бизгача минг байт етиб келган (2 қасида, 50 рубой, шеърлар, достон ва бошқалар). Аммо X II аср шоири Рашид Самарқандийнинг таъкидлашича, биронта шоир Рудакий сингари кўп асар ёзган эмас. Баъзи олимларнинг фикрича, Рудакий бир миллион уч юз минг мисра шеър ёзган. Муҳаммад Авфийнинг хабар беришича, Рудакий юзта тўплам (дафтар) ёзган.

Ас-Сомонийнинг “Китоб ул-ансаб” асарида келтирилишича “Рудакийнинг шеърлар тўплами Ажам (араблар яшамайдиган) мамлакатларда машҳур. Айтишларича, Рудакий биринчи бўлиб форс тилида шеър ёзган шоирлардандир”, дейилган. Шунинг учун ҳам Наср II ибн Аҳмад Сомоний унинг вазирлари ва ҳарбий бошлиқлари унга қимматбаҳо совғалар берар эдилар. Шу туфайли Рудакий катта бойликка эга бўлган. Аммо у бутун диққат-эътиборини шеъриятга ва фанга қаратган. Рудакий шеърият вазифасини кишилар қалбига таъсир этиш, “сангу-сандон юракларни мум каби юмшатиш” деб билди. Унинг асарларида халқчил ғоялар кучли. Қадимги манбаларда Рудакийнинг “Офтоб даврони”, “Ароис ан-нафоис” (“Нафис куртаклар”) ва “Синбоднома” достонлари бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.

Рудакийнинг қасидаларидан “Модари ман”, “Дар васфи Бухоро” ва “Шикоят аз пири” (“Қарилиқдан шикоят”) бизгача етиб келган. Рудакийнинг ижодида X асрнинг ижтимоий ҳаёти ўз аксини топган. Унинг ҳамма асарларида халқнинг орзу-умидлари, манфаатлари ифода қилинган.

Рудакийнинг ахлоққа оид асарларида ақл-идрок, хулқ-атвор ва билми асосий ўринни эгаллаган. Мутафаккир билимни ҳамма бойликлардан устун қўяди. Унинг айрим насихатлари инсоннинг қандай ҳолатда бахтли бўлиш шароитларини аниқлашга ёрдам беради. Рудакийнинг фикрича, инсоннинг тўла бахтга эга бўлиши учун тўрт нарса керак: соғлиқ, яхши одоб, яхши ном ва ақл. У инсонларни воқеаларнинг ички моҳиятидан унинг ташқи томонини ажрата билишга чакиради. У яхшилик, сахийлик ва улуғворликни тарғиб қилади.

Рудакийнинг табиат гўзалликларини ифода этган асарлари жуда жозибалидир. Унинг асарларида Ватанга, халққа муҳаббат мавзуларигина ёритилмай, кенг фалсафий фикрлар ҳам баён этилган. Масалан, “Қариликдан шикоят” асарида моддалар бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини ҳамда йўқ бўлиб кетмаслигини таъкидлайди.

Буюк мутафаккир кишилар ўртасидаги дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик кишилик жамияти учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини бир неча бор таъкидлаб ўтган. Унинг фикрича, ҳақиқий дўстлик учун кишиларни ҳатто турли динда бўлишлари ҳам ҳалақит бера олмайди. Унинг куйидаги сатрлари диққатга сазовордир:

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Рудакий ҳаётнинг ўзини биринчи устод ҳисоблайди ва ундан таълим олишга ундайди:

Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.

Рудакий асарларида инсон ақлу заковатига ишонч кучли. Асарларининг тили, бадиий ифода воситалари содда ва тушунарли қилиб ёзилган. У биринчи бўлиб, X асрдаёқ форс мумтоз адабиётига асос солганлиги учун кўпгина Эрон олимлари, жумладан профессор Саййид Нафисий форс шеърятининг ватанини Мовароуннаҳр деб ҳисоблайди.

Табиатни, ватанни васф қилиш, ахлоқий панду насиҳатлар билан асарни безаш кейинги мутафаккирларга Рудакийдан қолган анъана эди. Жумладан, буюк шоир вафотидан кейин яна 50 йил яшаган машҳур тарихчи Абулфазл Байҳақий (995 - 1077) унинг ғояларини ўз тарихий асарларида давом эттирди.

**Носир Хисрав
(1004 - 1088)**

Марказий Осиё маданиятининг улуғ донишманди ва мутафаккири Носир Хисрав Қободиёнда 1004 йилда туғилган. Унинг аجدодлари ўз даврининг обрўли, давлатманд кишиларида ҳисобланган. Амударё билан қарвон йўли кесишган жойдаги бу шаҳар XI асрларда фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билангина машҳур бўлмай, балки савдо-сотиқ ҳамда ҳунармандчилик ҳам тараққий топган жой эди. Қободиённинг қолдиқлари ҳозир Тожикистоннинг Носир Хисрав шаҳри чеккасидадир.

Унинг номи Абумуиниддин Носир, отасининг номи эса Хисрав бўлиб, шеърларида “Ҳужжат” таҳаллусини қўллаган. Носир Хисрав замон анъанасига кўра, бошланғич маълумотни туғилган жойида олди, кейинчалик Марв, Балх мадрасаларида таҳсилни давом эттирди, диний, дунёвий билимларни эгаллади. У Қободиён, Марв, Бахлни ўз шаҳри ҳисоблаган ва “Сафарнома” асарида “Абумуиниддин Носир Хисрав Марвозий ва Қободиёний номлари билан таниқлидир”, - деб ёзади. Адабиёт ва илм оламида Носир Хисрав унвони билан танилган адиб ёшлигидаёқ қатор тиллар ва фанларни (ал-жабр, муқобала, ҳандаса, мантиқ, нужум, ҳайъат, тиббиёт, тиб, фалсафа, фикҳ, тарих, калом, мусиқа, аруз ва бошқалар) пишиқ ўрганган. Мутафаккирнинг асарларида бу ҳақида қизиқарли маълумот ва лавҳаларни ўқиш мумкин.

Носир Хисрав бу даврда улуғ ватандошлари Абу Али ибн Сино, Форобий асарларини чуқур ўрганади ҳамда бутун умрга уларнинг содик шогирди ва давомчиси бўлиб қолади. Бундан ташқари, у қадим дунё файласуфлари Сократ, Платон, Аристотель таълимотини ўрганиш билан шуғулланади.

Манбаларнинг шаҳодатига кўра, Носир Хисрав маълум муддат ғазнавий ҳукмдорлардан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд салтанати даврида расмий лавозимларда фаолият кўрсатади. Унинг салжукийлар дарборида хизматда бўлганлиги хусусида ҳам айрим ишоралар сақланган.

Носир Хисрав сарой аҳли, реакцион кучлар қувғинидан қочиб умрининг сўнгги 20 йилини Юмғонда ўтказди ва кўп асарларини Юмғонда (Бадахшондаги қишлоқлардан бири) ижод этди. Унинг салкам чорак асрлик умри шу ерда ўтди ва ўша ерда 1088 йилда вафот этди. Носир Хисравнинг қабри ҳам шу жойдадир. Кейинчалик бу табаррук маскан шоир ижоди ихлосмандларининг зиёратгоҳига айланди.

Носир Хисравнинг оилавий ҳаётига доир аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай далиллар учрамайди. Унинг сарсон-саргардонликда ўтган умри, тазйиқу таъқиб этишлар, қувғиндаги йиллар алломанинг уйланиши, бола-чақа кўришига имкон бермаган кўринади.

Носир Хисравнинг форс тилидаги шеърлар девони диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ишқу ошиқлик баҳсига бағишланган қасида, ғазал, рубоий, фарз, қитъа сингари жанр намуналаридан иборатдир. Девондаги шеърлар 11000 байтни ташкил этади.

Ўтмишдошлари анъанасини давом эттирган шоир, одамларни фазилатли, хуш феъл-атворли қилиб шакллантиришда тарбия ҳиссасининг беқиёс эканлигига урғу беради. Шундан бўлса керак, аллома асарларида ахлоқий панду насиҳатлар, ҳикоят ва қиссаларга кенг ўрин берилади. Унинг шундай уринишларини “Ахлоқи ҳамида ва замима” сарлавҳали шеъри мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Инсонни иккига ажратган файласуф шоир унинг ахлоқига ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Аслида одамнинг ёмони бўлмайди. Ёмон тарбия кўрган, феълу атори яхши ёхуд нолайиқ инсонлар бўлиши мумкин. Бас шундай экан, асосий диққат ахлоқий тарбия муаммоларига қаратилмоғи лозим.

Носир Хисравнинг маънавий мероси панду ҳикмат бобида улкан хазинани эслатади. Унинг катта-ю кичик асарларида ахлоқий қарашлар марказий ўрин тутди. Унингча, ёмон билан яхши, хайру саховат ва бахиллик орасидаги фарқни ажрата билиш учун инсон, биринчи галда, ўзлигини яхши англаб олиши лозим.

Ҳакимнинг бир қатор ахлоқий қарашлари умуминсоний, умумбашарий аҳамиятга эгадир. Жумладан, буюк мутафаккирнинг ғаразлик билан беҳад молу мулкка берилмаслик, ўтар дунёнинг юзаки хурсандчиликларига ҳирсу ҳавас қўймасликка даъвати барча даврлар, элу элатлар учун бирдай манфаат касб этади.

**Юсуф Хос Ҳожиб
(XI аср)**

Юсуф Баласоғуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шағрида 1016-1018 йиллар орасида дунёга келади. Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлуқ қабиласидан чиққан Қорахонийлар сулоласи қўл остида эди. Бу сулола VI – IX асрларда ҳукм сурган Буюк Турк хоқонлигининг давомчилари бўлиб, IX аср ўрталаридан давлатни бошқариб келдилар. X аср бошларида Абдулкарим Сотуқ Буғраҳон (924 - 955) ислом динини қабул қилди ва шу билан туркий элатлар ҳам узил-кесил ислом минтақа

маданиятига келиб қўшилдилар. X аср охирига келиб, Сомонийлар таназзулга юз тутгач, Қорахонийлар Мовароуннахрни тугал эгалладилар. Баласоғун ушбу улкан мамлакатнинг шимолидаги пойтахти эди.

Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас. “Қутадғу билиг” асарини 50 ёшларда хижрий 462 йили (1069/70) ёзиб тугатган Юсуф ўзи ҳақида асар муқаддимасида шундай маълумот беради: “Бу китобни тасниф қилиғли Баласоғун мавлудлиғ парқиз идиси эр турур. Аммо бу китобни Қошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхан ускинга кекурмиш, малик ани ағирлаб, улуғлаб ўз лықы анга бермиш турур, анинг учун Йусуф Улуғ Хас Ҳожиб тэб аты жавы йазылмыш турур” (Бу китобни тартиб берувчи Баласоғунда туғилган, парқиз соҳиби (сабр-қаноатли) кишидир. Аммо бу китобни Қошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон даргоҳига келтирибдир. Малик уни ёрлақаб, улуғлаб ўз (саройида) Хос Ҳожиблик (лавозимини) берибди. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб машҳур номи тарқалибди). Китобда номи тилга олинган ҳоқон Насриддин Тавғач улуғ Буғро Қорахон Абу Али Ҳасан Хорунхон бинни Арслонхон бўлиб, 1075-1103 йиллар давомида Қорахонийлар давлатини бошқарган. “Қутадғу билиг” асари унга бағишланган пайтда у Қошғарда Арслон – тегин Тўғрул Қорахоқон Маҳмудхон (1059-1075) нинг ўртоқ-қоғони сифатида ҳукм суларди. (Қорахонийлар сулоласида шундай одат бўлиб, Баласоғун асосий ҳоқон ҳукмдор бўлганда Қошғарда унинг ўртоқ-қоғони иш юритарди).

Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадим турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини ҳам яхши билган, улар муҳитида тарбия олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшнилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон ифалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган. Юсуф катта истеъдод соҳибидир. Ўша давр анъанасига кўра, у араб, форс тилларида ҳам шеър ижод қилган бўлиши керак, туркий адабий тилда, балки девон ҳам тузгандир. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона

достонидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга яқин йирик достон ёзишдан бошламайди.

Достон мазмуни шоир тасаввуридаги шундай бир бадиий оламни акс эттирадики, унинг асосий қаҳрамонлари 4 тимсолдан ташкил топган. Биринчиси, Адолат – у бош ҳукмдор, унинг номи Кунтуғди, у қуёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчиси, Давлат – туркийда Қут, у бош вазир, унинг исми Ойтўлди. Қут ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг белига қувват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар пайдор эмас, осмондаги Ой сингари гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ойтўлди асар давомида ҳасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси, ўғли Ўғдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Шу сабабли китобнинг асл номи ҳам “Қутадғу билиг” (“Бахтга элтувчи билим”). Бахт, қут-барака, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир. Асардаги тўртинчи тимсол - Қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча хосияти бир пул, оқибати аянчлидир. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад Қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (Элиг деб атайди Юсуф ҳукмдони) Ўзғурмиш қариндоши ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида Қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини иштайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам ҳасталаниб вафот этади. Кунтуғди ва Ўғдулмиш, яъни Адолат ва унинг бош маслаҳатчиси Ақл қоладилар.

Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан қарайди, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаш унинг бош йўналиши бўлиб қолади. Унинг суюкли қаҳрамони Ўғдулмиш - Ақл ва Билим эгаси, умрини Адолат хизматиға бағишланган шахсдир.

“Қутадғу билиг” қаҳрамонлари фақат тўрт киши эмас, унинг асари бадиий умумлашмаларни ҳаётдан узиб акс эттирган деб бўлмайди. Достон ҳаёт ҳақиқатлари билан тўлуғдир. Унда ўша давр турмушининг барча кирралари, икир-чикири, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Ҳожиб ўз юксак ўй-хаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юммайди, жамиятдаги барча табақа, тоифаларға хос фазилят, қусурлар, ижтимоий аҳволни аниқ идрок қилади. Уни баъзан феодал-сарой қарашларига тобе қилиб кўрсатишади. Аслида бундай янглиш тасаввур Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаётий зукколиги, ижтимоий ақли, тадбиркорлигини нотўғри талқин қилиш оқибатидир.

“Қутадғу билиг” китоби авом халқ учун эмас, биринчи навбатда, хоқон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун атаб ёзилгандир. Туркий сулолар буитун ислом минтақасида ҳукмфармо бўлиб келаётган бир пайтда, ижтимоий жиҳатдан “Шоҳнома” дан кўра “Қутадғу билиг”, яъни “ҳукмдорлар Адабномаси” кўпроқ зарур ва бу китоб айнан туркий тилда ёзилмоғи керак эди. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу ижтимоий заруратни вақтида англаб етди; унга юксак савияда жавоб бера олди. Унинг асарини туркий ҳукмдорлар қай даражада ўқиди ва ўзлаштирди, бу бошқа масала. Абу Али Ҳасан Хорунхон уни яхши қабул қилгани, шоирни муносиб тақдирлагани Кунтуғди ва Ойтўлди тимсоллари ҳаётий ҳақиқатға анча мувофиқ келганини кўрсатади.

Ўша давр ижтимоий, ахлоқий воқелигининг жуда кўп, хилма-хил жиҳатлари асар мазмуниға сингдирилган. Айниқса, Кунтуғди ва Ўғдулмиш суҳбатларига бағишланган 15-25-боблар, Ўғдулмиш ва Ўзғурмиш суҳбатига оид 31-53-боблар даврнинг барча ижтимоий тоифалари (беклар, сипоҳийлар, сарой аёнлари-вазир, ҳожиб, хазиначи, лашкарбошилар, элчилар, котиблар,

саййидлар, шоирлар, мунажжимлар, олимлар, табиблар, деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, хунармандлар, камбағаллар-барча-барчасининг) аҳвол-руҳияти, жамиятдаги ўрни, феъл-атвори ҳақида муфассал тасаввур беради, уларга ҳукмдор ва давлат аёнларининг адолатли муносабати қандай бўлиши кераклигини тушунтиради.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятни тубдан ўзгартиришни эмас, мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб қўяди. Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келаётган даври бўлиб, унда такомиллаштириш таклифлари ўринли эди.

Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода якунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърят, Сомоний ва Ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеърятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди.

Маҳмуд Кошғарий (XI аср)

Маҳмуд Кошғарий Марказий Осиёда илк ўрта аср маданиятининг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида машҳур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди.

Маҳмуднинг отасини исми Ҳусайн, бобоси Муҳаммад бўлиб, келиб чиқишига ва тилига кўра Кошғарий нисбатини олган. У XI асрда туғилиб, яшаб ижод этди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сомонийлар ўрнини Қорахонийлар сулоласи эгаллаган, туркий адабий тил минтақада кенг урф бўла бошлаган эди. Ҳатто Аббосийлар халифалиги марказларида, азалдан араб ва бошқа сомоний халқлар яшаб келган ўлкаларда туркий элатлар намоёндалари кўпайиб, туркий тилга эътибор ошган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзининг узоқ йиллар давомида бунёд этган “Девону луғатит турк” китобини хижрий 469 (1074/75) йилда тугаллаб, аббосий халифалар авлодидан бўлган баланд мавқели Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад ал-Муқтадога бағишлаган. Асарнинг асосий матни ўша даврда кенг минтақа мусулмон Шарқида, бутун Яқин ва Ўрта Шарқда дин, фан тилига айланган араб тилида ёзилган бўлиб, туркий тилнинг бойлигини, мазмундор ва ранг-баранглигини тушунтириш учун ёзилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Маҳмуд Кошғарий Баласоғунда туғилиб, шу ерда йигитлик чоғларини кечирган бўлса ҳам, узоқ йиллар “Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухоро, ҳозирги Шимолий Афғонистонга қадар чўзилган” туркий ўлкаларни, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кезиб чиқди, турли шева ва лаҳжа хусусиятларини ўрганди, уларни адабий тил билан чоғиштирди, ўз иши учун ниҳоятда бой материал тўплади. Луғат тузишда араб тилшунослари яратган

анъанадан унумли фойдаланган ҳолда, ишга ижодий ёндашди, туркий тил қонуниятларини биринчи навбатда инобатга олиб китобига тартиб берди.

Кошғарий асари, ўзи таъкидлашича, “олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда” тузилган. Унда кўп шевашуносликка оид қиёсий қоидалар, грамматик, морфологик, лексик, семантик аломатлар кўрсатилган. “Девон” да 7500 дан ортиқ ошиқ туркий сўз ва иборалар изоҳланган. “Девону луғатит турк” ҳам адабий тил, ҳам асосий туркий шеваларни қамраб олган бўлиб, ундаги адабий тил, шева унсурлари нисбати ўртача адабий тилдаги 10-12 сўзга, шевага оид бир сўзга тўғри келади, яъни умумтуркий адабий тилга айрича аҳамият ажратилган. Бу ҳолат ўша давр ислом минтақасида туркий адабий тил қанча кенг тарқалгани ва мустаҳкам мавқега эга бўлганини тасдиқловчи қатъий далилдир. Луғатда юзлаб киши исмлари, шаҳар ва қишлоқ, ўлка номлари, дарё, тоғ, яйлов, водий, дара, йўл, довон, кўл, сой каби жўғрофий атамалар, турли қабила, уруғ, элат, сайёра, юлдузлар, фасллар тилга олинади. Унда изоҳланган грамматик кўрсаткичлар морфемалар ҳисоби ҳам мингга яқин.

“Девон” даги эпик достон-қўшиқлар кўпроқ жангнома характерида бўлиб, баъзи йирик парчаларга шартли равишда “Тангутлар билан жангнома”, “Ўйғурлар билан жангнома”, “Ябаку билан жангнома” деб ном қўйилган. Улар ўз мазмунига кўра арабларнинг жоҳилия давридаги қабилалараро жанглар тасвирланган эпик ривоятларига ўхшаб кетади, фақат арабларда бу жанр насрий, туркий халқларда эса шеърий шакл устундир. Уларда туркий элатларнинг шижоати, қийинчиликларга бардоши, жасурлиги, ҳарбий ҳийлалар, сиёсий кураш, элпарварлик, мардлик, ҳикмат, меҳр ва қаҳр туйғулари жонли, чақноқ мисраларда тавсиф этилган. Шу билан бирга қабилавий бошбошдоқлик, ўзаро низо-адоватлардан ўқиниш, бирлашишга, иттифоққа интилиш майллари ҳам сезилиб туради. Буюк турк хоқонлигининг тушқунлик ҳолати, ягона бирлаштирувчи ғоянинг етмаслиги ушбу қўшиқлар кўпроқ исломдан илгариги оғзаки шеърият намуналари эканидан дарак беради. Қадимги эпик қўшиқлардан “Девон” да сақланган икки йирик асар

кўпчиликнинг диққатини тортиб келади. Булардан бири “Али Эр Тўнга марсияси” ва иккинчиси – “Қиш ва ёз” мунозарасидир. Марсия 44 сатрдан иборат. Унда маълум маънода туркий эл ўзининг севимли қаҳрамони, ҳокони ва йўлбошчисигагина эмас, бой берилган имкониятлари, парчаланган элати, тушкунликка юз тутган туркий империядаги маънавий йўлсизлик ҳолатига ҳам кўз ёш тўқади, мотам қилади. Бу кўшиқ халқ оғзаки ижодидаги “йиғи” жанрининг адабийлашган намунаси деса бўлади. ”Қиш ва ёз” мунозараси туркий мунозара жанрининг бизгача етиб келган биринчи ёрқин намунаси бўлиб, унда туркий элатларнинг бутун табиати, яшаш, тафаккур тарзи, севинчлари, қайғулари батафсил акс этган. Айниқса, табиатга меҳр гўзал ифода топган. Асар мажозий тасвирлар, ташбеҳлар, истиоралар, жонлантириш ва енгил кинояларга бой. Уни ўқиганда чорвадор туркий элатлар ҳаёти, фаолияти, табиий муҳит кўз олдингизда яққол гавдаланади.

“Девон” даги биргина мадҳиявий қасидадан парча аёл кишига-маликага бағишланган. У ташаккурнома йўсинда ёзилган бўлиб, аруз вазнининг “мунсари” баҳрига тўғри келади. Фалсафий-дидактик қасида ва маснавийлар панднома йўсинида бўлиб, туркий элатлар маънавиятига хос бўлган бундай йўналиш “Девон” да кўпроқ акс этган. Уларда илм ўрганиш ташвиқ этилади, жаҳолат, кибру ҳаво қораланади, саховат ва ҳиммат, меҳмондўстлик улуғланади, мол-дунёгаҳирс қўйиш, бахиллик ва очкўзлик фош қилинади, ота-онани ҳурматлаш, уларнинг сўзига қулоқ осишга даъват этилади. “Девон” да мардликни улуғлаш, хушёрликка, душмандан эҳтиёт бўлишга чақирувчи байтлар ҳам панд-насихат қаторида учрайди:

Олим киши сўзидан олгил ўгит,
Эзгу сўзни эшитсанг дилга сингар.
Илм-ҳикмат ўргангин, бўлма қайсар,
Ҳиммати йўқ мақтанчоқ йўл йўқотар.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмуд Кошғарийнинг исломдан илгариги ва илк ислом даври туркий маданият обидаларини тадқиқ этиш, тўплаш авлодларга етказиб беришдаги хизматлари ниҳоятда улкандир. Унинг тарих,

этнография, тарих-жўғрофия хусусидаги кенг билим доираси, тил ва адабиёт соҳасидаги қомусий салоҳияти, тадқиқ қудрати бугунги кунда ҳам ҳайратланарли даражада эди. Унинг китобида жамланган аниқ-равшан маълумотлар VIII – XI асрлар ҳам туркий адабий тил ва бадиий адабиётнинг, ҳам оғзаки халқ ижоди ва турли лаҳжаларнинг бой манбаи бўлгани сабабли имкон доирасида батафсил тавсиф этилди.

Исмоил Журжоний (1042-1136)

Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий улуғ олим ва замонасининг энг машҳур табибларидан бири ҳисобланар эди.

Исмоил Журжоний 1042 йилда Журжон шаҳрида туғилган бўлса ҳам, умрининг кўп қисмини Хоразмда ўтказганлигидан Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмийдеб улуғланар эди.

Журжоний Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад ибн Ануштагин (1097-1127) ва унинг ўғли Алоуддавла Отсиз (1127-1156) саройида хизмат қилди. Журжоний ўз даврида қадимги юнон табobati вакиллари Гален, Гиппократ, шунингдек, ўзидан олдин ўтган Абу Бакр Розий ва айниқса, ибн Сино асарларини чуқур ўрганди.

Табобат илмидан ташқари бошқа илм соҳаларида ҳам машҳур бўлганлигидан унга ойига минг динардан маош тайин қилинган эди. Исмоил Журжоний ўзининг табобатга бағишланган энг йирик асари “Заҳирайе Хоразмшоҳий”ни 1110 йилда ёзиб тугатди ва уни Хоразмшоҳ Қутбиддинга бағишлади. Отсизнинг буйруғига кўра, бу асарнинг қисқартирилган нусхасини 1113 йилда “Ал-Хуффайи ал-Аълоий” номи билан ёзиб тугатди. Асар ҳаммага тушунарли форс тилида ёзилган бўлиб, ҳарбий юришлар ва саёхатларда ҳам ҳар ким этиги қўнжига солиб юришига (этигхуфф) қулайлик яратиш мақсадида шундай қилинди.

“Заҳирайе Хоразмшоҳий” ўн китобдан иборат бўлиб, кейинчалик унга “Дорисозликка оид китоб” (“Қорабодин”) қўшилди.

Маълумки, Шарқ олимларигина эмас, балки XVIII аср охиригача яшаган Оврўпо олимлари ҳам барча борлиқнинг асосида тўрт унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво ва олов ётади деб билишган. Исмоил Журжоний ҳам инсон танаси мазкур тўрт унсурдан ташкил топганини, у сабабсиз касалликка чалинмаслигини қайд этади. Касаллик сабаби эса, юқорида зикр этилган бир-бирига қарама-қарши бўлган тўрт унсур мувозанатининг бузилишидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам Журжоний табобатни малака ҳосил қилиш йўли билан қўлга киритиладиган фан деб ҳисоблайди.

Исмоил Журжоний фикрича, исбот ва тафаккур воситасида ҳосил қилинган нарса илм деб аталади.

Маълумки, табиатнинг энг буюк мўъжизаси – бу инсондир. Шунинг учун ҳам бу мўъжизанинг нимадан таркиб топганини билиш – уни даволашнинг калитидир.

Исмоил Журжоний фикрича, ҳайвонот оламининг ҳам ўз мизожи бор, аммо инсондаги мизожгина мўътадилдир. Бундай натижага Оврўпо олимлари XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларидагина эришдилар. Улар бутун инсон баданида бўладиган кимёвий жараёнлар, унинг она қорнида пайдо бўлишидан бошланган ўзгаришлар, туғилгандан кейинги ҳаётий йўли: чақалоқлиги, ўспиринлиги, ёшлиги, кексалиги, қарилик ва ўлим билан якунланадиган ҳаётий босқичларидаги ҳар бир ҳужайраларнинг пайдо бўлиши, заволга юз тутиши, бир томондан асаб тизимининг даҳолати сабабли юз берса, иккинчи томондан, бадан аъзоларига маълум мижоз (темперамент)га эга бўлган ҳармонларнинг аралашishi оқибатида юз беришини аниқладилар. Ҳармонларнинг киши жисмига, руҳиятига таъсири ошкора билиниб туради.

Ғариза (инстинкт) ва ҳаяжон, феълу атвор ва мизожлар ҳармонлар таъсири воситасида намоён бўлади. Ҳозирги пайтда иссиқ, совуқ, нам ва қуруқ мизожли инсонларнинг бўлишлиги ишончли далилларга асосланган илмий

ҳақиқат сифатида тан олинган. Чунки уларнинг манбаи асаб тизими, ички ҳармонлар амалиётида эканлиги исботланган.

Исмоил Журжоний кишилар мизожи уларнинг умрлари давомида ўзгариб туришлигини ва ўлимнинг табиийлигини илмий жиҳатдан содда ва раво тилда тушунтирди. Инсонлар умрини у тўрт даврга бўлади:

Биринчи давр – туғилиш, ўсиш ва парваришlash босқичи бўлиб, 15-16 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади.

Иккинчи давр – ёшлик ва етуқлик босқичи бўлиб, 30 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бундан кейин жисмонан ўсиш ва улғайиш даври бошланади. Баъзиларда ўсиш ва улғайиш ёши 35 ёки 40 ёшгача ҳам давом этиши, шу ёшгача бўлган умрни ёшлик даври деб ҳисоблаш мумкин.

Учинчи давр – мўйсафидлик босқичи, бу даврда инсон то 60 ёшга етгунча ёшлик қувватидан баҳра олиб яшаши мумкин бўлади.

Тўртинчи давр – киши умрининг қарилик даври бўлиб, бунда қувватнинг сусайиш ҳолати кузатилади ва бу жараён умрнинг охиригача давом этади. Қариликнинг фазилати шундаки, баъзилар 60 ёш яшайди, баъзилар эса яна ўспиринлик, ёшлик ва мўйсафидлик йиллари қанча давом этган бўлса, ўшанга тенг келадиган вақтгача яшаб, 120 ёшга кириши мумкин.

Кишилар болалик даврларидан то етуқлик ёшига етгунларига қадар иссиқ ва нам мизожга, етуқлик ёшидан сўнг эса иссиқ ва қуруқ мизожга эга бўладилар; 35 ёшдан кейин бундай ҳолат камаяди.

Унинг фикрича, ҳақиқий лаззат жисмоний ҳузур-ҳаловатда, тўкин-сочин ҳаёт кечиришда эмас, балки ақлий ва маънавий камолотга эришишдадир. Нариги дунёдаги беҳишт, жаннат ҳузур-ҳаловатларини руҳий, ақлий ором олишликда деб тушунади. “Заҳирайе Хоразмшоҳий” асарини тугатгандан сўнг Журжоний Марв шаҳрига келади. Бу пайтда Марв шаҳри Султон Санжарнинг пойтахти ҳисобланар эди. Султон Санжар унга катта илтифот ва иззат-икром кўрсатганлиги сабабли Журжоний умрининг охиригача шу ерда яшади. Бу ерда ҳадис илмида Абул Қосим Қўшайрий билан мулоқатда бўлди, табобат соҳасида эса машҳур табиб ибн Аби Содик билан ҳамкорлик қилди. Бундан ташқари

Ироқ, Форс ва Хузистон табиблари билан, ибн Синонинг баъзи шогирдлари билан ҳамсухбат бўлди. Умрининг охиригача Марв мадрасаларида бир неча фанлардан дарс берди. Ёкут Ҳамавийнинг “Мужам ул-булдон” асарида келтирилишича, Исмоил Журжоний Марвда ҳижрий 531 (1136) йилда вафот этди.

**Бурхониддин ал-Марғиновий
(1123-1197)**

Буюк фақиҳ Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиновий 1123 йил 23 сентябрда туғилган. У Қуръони, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон уд-дин ва-л-милла ва Бурҳонуддин ал-Марғиновий номлари билан машҳурдир.

Бурҳонуддин ал-Марғиновий дастлабки таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган самарқандга кўчиб борган ва умрининг охиригача ўша ерда яшаган. Мавлоно Бурҳонуддин ал-Марғиновий ёшлик чоғлариданоқ Қуръони каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганган.

У балоғат ёшига етганида мукаммал илмга эга бўлганига қарамай устозлардан таълим олишни давом эттирди. 1149 йили Бурҳонуддин ал-Марғиновий ҳаж сафарига борди. “Китоб ул-машойих” (“Шайхлар ҳақидаги китоб”) асарида у ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва алломани санаб ўтган.

Бу рўйхатда Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абу ал-Асир ал-Байдавий, Абу Ёқуб ас-Саярий, Абу Исҳоқ ан-Навқадий, Жаъфар ал-Ҳиндувонийларнинг номлари бор.

Кейинчалик у фикҳга оид масалалар билан қизиқиб, ўша даврнинг кўзга кўринган алломаларидан “Ал-Муҳит” (“Илмлар денгизи”) асарининг муаллифи Умар ибн Мааза, “Ал-Фатава ва фавоид аз-Заҳира” (“Фатволар ва зоҳир нарсаларнинг фойдалари”) асарининг муаллифи Зоҳир уд-дин ибн Умар ал-Қодий ал-Бухорий ибн ал-Итобий ва бошқаларнинг назарига тушган.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш билан бирга ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор асарлар яратган.

Ал-Марғинонийнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда ёзилди. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг “Катоиб ул-аълом ал-ахёр фи табоқот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номли асарида келтирилишича, Бурҳонуддин ал-Марғиноний “Бидоят ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошисида “Ҳидоя”нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: “Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда у ерда “ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча “Жомеъ ус-Сағир” (“Кичик тўплам”)дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга “Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоя ул-мунтаҳий” деб номладим”.

Кейинчалик бу асарларнинг ҳам ҳажми катталиқ қилиб, янада мўъжаз бўлган, бутун ислом оламида ханафия мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган ал-Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя” асари яратилди. Бу

асар бутун мусулмон оламида машхур бўлиб кетди, мусулмон ҳуқуқи-фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар сифатида тан олинди.

“Ҳидоя” тўрт жуздан иборат бўлиб, биринчи жузга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир. Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талок, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқроор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жинойтлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

**Аҳмад Яссавий
(1041-1167)**

Ислом дини пайдо бўлгандан сўнг унинг доирасида, Қуръон ва Ҳадис аҳкомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуфий таълимотлар X – XI асрларга келиб Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқала бошлади.

Тасаввуф – Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, ўзаро зиддиятларга тўлиб-тошган ва муҳим ҳодисалардан бири бўлиб, унинг учун таркидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нозу неъматларидан воз кечиш, Оллоҳ васлига етмак учун пок, ҳалол, ўз меҳнати ила яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик характерли хусусиятлардан ҳисобланган.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши Юсуф Ҳамадоний (1048-1140) номи билан боғлиқдир. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорода хонақо ва мадраса қурдириб, кўплаб туркигўй, форсигўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасида Ҳасан Андоқий, Абдулло Барақий, Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний алоҳида ажралиб турарди. Кейинроқ бу тўрт истеъдодли шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар.

“Яссавия”, “Нақшбандия” тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган кўпгина қўлёзма манбаларда ҳижрий 562 (1166/67) йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Уни бобоси Арслонбоб тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки

таълимотини Яссида машҳур олим Шаҳобиддин Исфижобийдан олади. Сўнгра бобоси Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи “Устоз Юсуф Ҳамадонийнинг ҳузурига 23 ёшида борганини ва ул Ҳазратнинг тарбиясига ноил бўлгонлигини” айтади. У ерда тасаввуфдан таълим олиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, ўз таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Ривоятларга кўра, Яссавий 63 га (Пайғамбар ёшига) етгач, ер остида ҳужра ясатиб, “чилла”га кирган, қолган умрини тоат-ибодат қилиб, қимматли ҳикматлар ёзиб, риёзатлар чекиб, ер остида ўтказган. Бир ривоятга кўра, у 125 йил, бошқа ривоятга қараганда, 133 йил умр кўрган.

Яссавий маданиятимиз тарихида илк туркийзабон мутасаввуф шоир сифатида маълумдир. Унинг тасаввуфни тарғиб этувчи туркийда ёзилган шеърлари тилининг халққа яқинлиги, оҳангдорлиги билан тезда машҳур бўлиб кетди.

Тасаввуфдаги барча йирик тариқатларда бўлганидек, “Яссавия” тариқатининг ҳам ўзига хос муайян қоидалари (одоби) бўлиб, бу таълимотдаги солиқлар қуйидаги қоидаларга амал қилишлари мажбур бўлган: 1) Мурид ҳеч кимсани ўз пиридан афзал кўрмаслиги, унга доимо таслимият изҳор қилмоғи лозим; 2) Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхнинг румуз ва ишораларини мукаммал англай олсин; 3) Шайхнинг барча акволи (сўзлари) ва афъоли (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва мўътақид бўлмоғи лозим; 4) Мурид ўз муршиди (пири)нинг барча топшириқларини чусту чолоклик (чаққонлик) ила сидқидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи зарур. Чунки ризои Оллоҳ унинг (яъни Шайхнинг) зимнидадир; 5) Мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига росих бўлиб, муршиди кўнглида ҳеч қандай шаку шубҳа туғдирмаслиги зарур; 6) Мурид ўз ваъдасида вафодор, сўзида устувор турмоғи лозим; 7) Мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкани, бутун бору йўғини ўз шайхига нисор этмоқ учун доимо тайёр турмоғи лозим; 8) Мурид ўз муршидининг барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги керак; 9) Мурид ўз шайхининг

барча таклифларини назарда тутиб, унинг мушкилотини осон қилмоғи, панду насихатларини бажо келтирмоғи шарт; 10) Мурид Худо висоли учун ўз Шайхи йўлида бутун молу жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт.

“Яссавия” тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш “Ҳикмат”да муфассал баён этилган. XII асрдаги туркийзабон шеърятнинг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган “Ҳикмат” асарида “Яссавия” таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шавқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Оллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Бағдодда 922 йилнинг 22 март куни риёкор шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан худосизликда айбланиб дорга осилган, сўнгра қўл-оёқлари кесилиб, танаси куйдирилиб, дарёга ташланган машҳур мутасаввуф олим Мансур Халлож (858-922) ни Яссавий бир талай шеърларида чуқур ҳурмат билан тилга олади, мазкур илғор, довюрак ва жасур мутасаввуф донишмандга катта рағбат кўрсатади:

“Билмадилар муллолар “Анал-ҳақ” нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб,
Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорга осиб.

Шариатдур, деб олимлар буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб куйдурдилар.
Ахгар қилиб кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар “Анал-ҳақ”, деб турар эрмиш”.

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори Шайх Юсуф Ҳамадонийга ўхшаб мол-дунё тўплашга мутлақо қизиқмаганини, камбағалпарвар ва ғарибпарвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикматларидан ҳам билса бўлади. Мол-

дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, хасис ва очофат кишиларни Яссавий беаёв танқид қилади:

Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмағил молингга, бир кун қўлдан кеторо,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго еторо.

Нажмиддин Кубро

(1145-1221)

Мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири буюк ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубродир.

Абул-Жанноб ва Томатул Кубро лақабларига сазовор бўлган тасаввуфнинг Кубравия силсиласининг асосчиси Нажмиддин Кубронинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хоразмийдир. Ҳижрий олтинчи ва еттинчи асрларда яшаган Нажмиддин Розий, Мажиддин Бағдодий, Саъдиддин Ҳамавий, Сайфиддин Баҳорзий ва Баҳовуддин Валад каби сиймолар у кишининг мурид ва шогирдлари бўлган.

Аҳмад ибн Умар Абул-Жанноб Нажмиддин Кубро 540 ҳижрий йилда Хоразмнинг Хивақ шаҳрида дунёга келади.

Кубро Табризга бориб, у ердаги Имом Мансур Ҳафда деган донишманддан исломий илмларни ўрганади ва Табризда шайх Бобо Фараж, Аммор Ясир, Исмоил Касрий каби улкан мутасаввуф донишмандлардан тасаввуфга оид кўпгина зоҳирий, ботиний илмларни ҳам эгаллайди. У киши шайх Исмоил Касрий қўлида тасаввуфий хирқапуш даражасига етиб, ул ҳазратнинг оқ фотиҳасини олади. Сўнгра Мисрдаги устози ва кайнатаси Рузбеҳон маслаҳати билан ўз ватани – Хоразмга қайтиб келиб, хонақоҳ куради ва шогирдлар тарбиясига катта эътибор беради, “Кубравия” ёки “Заҳобия” тариқатига асос солади. Бу тариқат таълимоти ҳадис ва шариатга асосланган бўлиб, ўз даврида Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон

мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалади. Мазкур тариқат солиқлари орасида зикрни овоз чиқармасдан (хуфия) ижро қилиш усули жорий бўлган.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнгги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда Турон ўлкасидаги Хоразм, Шош, Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ноаҳиллиги, танг назарлиги туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлган. 1221 йилнинг жумоди ул-аввал (июль) ойида Чингизхон лашкарбошилари билан Хулагухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри камал ичида қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради.

Нажмиддин Кубро юксак обрўга эга бўлса ҳам, камтарона ҳаёт кечирган. Аммо у кишининг баъзи муридлари мамлакат миқёсида шунчалик нуфузга эга бўлганларки, ҳатто Фахриддин Розий каби файласуф ва султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам уларнинг рақобатидан хавотирланганлар. Масалан, “Султонул уламо” лақабига эга бўлган Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳовуддин Валад Балх шаҳрининг уч юзга яқин файласуф олимлари билан баҳс юргизган ва уларни юнон фалсафаси билан ортиқча шуғулланишда айблаган. Нажмиддин Кубронинг бошқа бир шогирди, ўз навбатида шайх Фаридиддин Атторнинг муршиди бўлган хоразмлик Мажиддин Бағдодий ҳокимиятдаги ишларни танқид қилгани учун қатл қилинган. Лекин унинг минглаб шогирдлари бўлган. Баъзида султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам шайхларнинг ҳузурига келиб, уларни зиёрат қилиб турган.

Нажмиддин Кубро мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлган. Жангдан кейин, у кишининг жасадини дарҳол топиша олмаган. Чунки ул зот қийма-қийма қилиб ташланган эди. Шаҳид бўлганликлари ҳақидаги маълумотни хижрий 710 (1311) йилда ёзилган

Рашиддиддин Фазлиллоҳнинг “Жомеат ул-таворих” (“Тарихлар тўплами”) асарида учратамиз.

Чингизхон шайх Нажмиддин Кубронинг машҳурликларини эшитган бўлганлигидан Хоразмга хужум қилиш олдидан, у кишига чопар юбориб, “Мен Хоразмни катлиом қилмоқчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахсни у ердан кетиб, бизга қўшилишингизни сўрайман”, деган. Аммо шайх унга жавобан: “Мен етмиш йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тортганман. Энди улар бошига бало-қазолар ёғилаётган пайтда қочсам мурувватдан бўлмайди”, деган. Бу воқеа ҳижрий 618 (1221) йилда рўй берган. Бу ҳақдаги маълумот “Тарихи гузида” (“Танланган тарих”), Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, кейинчалик эса, “Равзат ул-сафо”, “Ҳабиб ус-сияр” ва бошқа машҳур тарихий китоб ва тазкираларда ҳам учрайди.

Ҳижрий 733 (1334) йилда Хоразмга сафар қилган машҳур араб сайёҳи ибн Баттута Урганч шаҳридан чиқа беришдаги зовияда Нажмиддин Кубронинг мақбараси ва бошқа улуғларнинг мазорини кўрганлигини ёзади.

Маълумки, Кубро ҳақиқат асрорига етишиш мақсадида ўз тасаввуф мактабини яратди. Унинг ақидасига кўра, инсон ўз моҳияти эътибори билан микрокосм, яъни кичик оламни ташкил этадики, у макрокосм, яъни катта дунё бўлган коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакликларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолатларга эришиши учун, маълум риёзатли йўлларни ўтишлари зарур. Бунинг учун эса, ҳар бир киши ўн асосга таянмоғи керак:

1. Тавба – ўз ҳоҳиши билан Ҳақ таолога ҳеч бир кўрсатмасиз юзланишдир. Киши ўз иродаси билан Худони севиши ва ўзининг “мени” дан кечиши керак. Тавба Худо томон юз тутган барча кишиларнинг ҳар қандай гуноҳлардан фориғ бўлишидир. Гуноҳ шундай нарсадирки, у дунёвий ёки илоҳий босқичлардан ташкил топганига қарамасдан Оллоҳ таолодан йироқлаштирадиган амалдир.

2. Зухд фи-дунё- бу дунёда ҳам, унинг ташқарисида ҳам, нимаики лаззат томон бошласа, ундан тийилишдир. Оз ёки кўп бўлса ҳам, бирор молу мулкка, жангга ёки бўлмаса бирор мансабга ўз табиий вафотигача рағбат ёки мойиллик кўрсатиш, зухддан чиқиш ҳисобланади.

Зухднинг моҳияти дунё ва охиратга рағбат қўйишдан воз кечишдир. Ички лаззат, шароб ичиш, никоҳий ишларга ружу қўйиш, мансаб ва олий мартабаларни қўмсаш каби роҳатларга ўхшаш ҳис-туйғулардан воз кечишдир. Йиллар давомида хайрли ишлар билан банд бўлиб, ер ишлари билан шуғулланиш ва шунга ўхшаш бошқа фаолият таъсирида дунёвий нарсалардан кўра, охиратга кўпроқ тамойил ва рағбат кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Чунки дунё фоний бўлиб, охират боқийдир.

3. Таваккал – Худога ишонч жиҳатидан бу турмушдаги барча икир-чикирлардан воз кечишдир. Шахснинг дунёга рағбат қўйиши молу дунё ва мансаб орттириш учун ташаббус кўрсатишга сабаб бўлади. Таваккал дилдан Худога ишониш бўлиб, унинг улуғворлигини эътироф этишдир. Мақсадга эришиш маҳалида таваккал биринчи даражали аҳамият касб этади.

4. Қаноат - ҳаёт кечиришни таъминлайдиган оз нарса билангина қаноатланиш, ўз тарафига тортадиган барча нозу-неъматлардан ва ҳирслардан (овқатни кўп истеъмол қилиш, қимматбаҳо кийимларга ҳавас қўйиш, ўйин-кулги, бекорчилик ва бошқалардан) юз ўгириш.

5. Узлат – танҳоликда ўтириб, руҳни мустаҳкамлаш, одамлар билан муомалани тўхтатиш: гаплашмаслик, эшитмаслик, қарамаслик ва турли феъл-атвордан алоқани узишдир. Узлатнинг асл мақсади хилватда адо қилинганлиги сабабли ҳис-туйғуни жиловлашдир. Хилват ва узлатга кетиш ҳиссиётларнинг босилишига олиб келади.

6. Мулозамат аз-зикр (узлуксиз зикр) – ўз хоҳишича Худонинг исмини фикрида ёд қилиб туриш ва бутун қалбни у билан тўлдириш. Шундай қилинганда, пасткашлик, ҳасад, очкўзлик, иккиюзламачилик каби разиллик ва риёкорликлар кўнгилга йўл топа олмайди.

7. Таважжух – бутун ички моҳиятни Худога қаратиш, унга чексиз муҳаббат қўйиш, ундан бошқа нарса борлигини ҳис этмасликдир. Ўз вужудини йўқотиш, Ҳақнинг абадий ва азалий вужудини бошқа билим ила кўра билишдир.

8. Сабр – ўз ихтиёри билан нафс доирасидан машаққатлар чекиб бўлса ҳам, ўзини олиб қочишдир. Макбул бўлган тўғри йўлдан адашмасдан бориш учун, киши ўз майлларини сўндириши лозим. Бундан кўзланган мақсад шундаки, дил кудуратлардан покланиши, руҳ эса, агар нафс натижасида зангланиб қолган бўлса, жило топиши зарурдир.

9. Муроқаба (тафаккурга ғарқ бўлиш) – эришилган даражада мушоҳада юритиш, қалбни арзимас ҳис-туйғулардан холи қилиб, тозалаш ва хотиржамликка эришиш. Кураш, риёзат чекиш йўли билан ҳосил қилинган йўл ҳаққоний тухфа этилган табиий амал бўлиб, яратилиш ҳақиқатининг ғалабаси сифатида пайдо бўлади ва шунинг учун ҳам ривожланиб боради.

10. Ризо – шахснинг нафс эркинлигидан чиқиб, Худо хушнудлигига кириши ва азалдан нимага ишонган бўлса, ўшани ўз бўйнига олишидир. Ўз иродасини тоабад қоладиган нарсага эътироз билдиришидир.

Кубравия мактаби бир қатор мустақил шаҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлдики, улар мусулмон дунёси Шарқида кенг тармоқ отди. Бу тармоқ келиб чиқиш манбаини Кубронинг бошқа бир шогирди бўлган Мажиддин Бағдодий (Бағдодак Хоразмдаги қишлоқ бўлиб, ундан чиққан Мажиддин 1209 ёки 1219 йилда қатл этилган) асос солган тариқатдан, деб ҳисоблар эдилар. Булар қуйидагилар:

Фирдавсия – Сайфиддин Баҳорзий шогирдининг халифаси бўлган, 1300 йилларда вафот этган Нажибиддин Муҳаммад томонидан ташкил этилган ва Ҳиндистонда (Дехли, Бихар) тарқалган;

Нурия – 1317 йилда вафот этган Абдурахмон ал-Исфарииний томонидан асос солинган бўлиб, Кубравиянинг Бағдод шаҳобчаси ҳисобланади;

Рукнийя – ўз келиб чиқишини 1261-1336 йилларда яшаган Рукниддин Алоъаддавла ас-Симнонийдан олган биродарлик тариқати;

Ҳамадонийа олийа – Кашмирда исломни ёйишда фаол иш кўрсатган Саййид Али бинни Шаҳобиддин Ҳамадоний (1314-1385) асос солган, рукнийадан ажраб чиққан биродарлик тариқати бўлиб, Кубравия тариқати силсиласининг бошқа шаҳобчаларига қараганда энг машҳуридир;

Иғтишошийа – ҳамадонийа олийанинг Хуросон шаҳобчаси бўлиб, Исҳоқ ал-Хутталоний (1423 йил ўлдирилган) томонидан асос солинган. Унинг икки шогирди эса, икки мустақил шиа тариқатига асос солишган;

Заҳабийа – асосчиси XV аср ўрталарида вафот этган Абдуллоҳ Барзишободи Машҳадий;

Нурбахшийа – асосчиси Нурбахш (1392-1464) лақабли Саййид Муҳаммад бинни Муҳаммад.

Юқорида айтилганлар шундан гувоҳлик берадики, Нажмиддин Кубро таълимоти бутун мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқаган бўлиб, ҳозирда ҳам унинг кўринишларини учратиш мумкин.

Қозизода Румий
(XIV аср охири - XV аср боши)

XV аср бошларида Мовароуннаҳрда шухрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири Қозизодадир. Олимнинг тўлиқ номи Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд.

Қозизода аслида ҳозирги Туркиянинг шимоли-ғарбидаги Мармара денгизидан жануброқдаги Бурсада таваллуд топган. Унинг отаси Муҳаммад “Хожа Афанди” лақаби билан маълум бўлиб, Салоҳиддиннинг болалик йилларида вафот этган. Хожа Афанди анча олим ва комил одам бўлиб, кўп

йиллар Бурсанинг қозиси лавозимида хизмат қилган. Салоҳиддиннинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Туркча манбаларда у ҳижрий 755-765 (мелодий 1354-1364) йиллар орасида туғилган, деб тахмин қилинади.

Қозизода бошланғич маълумотларини Бурсадаги мадрасада олиб, астрономия ва математика билимларини мавлоно Шамсиддин Фанорийдан ўрганади. Лекин у ёшлигидан Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг юксак даражада эканлигини эшитиб, у ерга кетишга тараддуд кўра бошлайди. Қозизода XIV аср охирларида бир кун тўсатдан Бурсадан ғойиб бўлади. Аввалига у Хуросонга бориб, у ерда пойтахт Самарқанднинг шуҳрати ҳақида эшитади ва ўша шаҳар тарафга интилади. Бу орада Амир Темурнинг етти йиллик юриши бошланиб қолади. Қозизода йўлда Темурнинг уламолари қаторига қўшилиб қолиб, улар билан орқага қайтиб, юришда иштирок этади ва шу кетишда ўзининг Бурсадаги устози мулло Фанорийнинг “Анмузажи улум” асарига шарҳ битади. У Хуросон ва Мовароуннаҳрга келиб олимлардан таҳсил олиб, билимини камолотга етказди. Хусусан у Темурнинг сарой астрономи Мавлоно Аҳмаддан астрономия ва математика фанларидан чуқур маълумотлар олади. Амир Темурнинг етти йиллик юриши тугагач, 1404 йил ёзида Салоҳиддин биринчи марта Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандга келади.

1405 йил бошида юз берган Соҳибқироннинг вафотидан кейинги Мовароуннаҳрда ҳукм сурган нотинчлик Қозизодани Улуғбек билан биргаликда Ҳиротга кетишга мажбур қилади. Бу ерда у бир неча йил давомида бўлажак буюк олимга астрономия ва математика фанларидан сабоқ беради ва унда шу фанларга нисбатан чуқур ва сўнмас меҳр уйғотади. Улуғбек кейинчалик ўз “Зиж”ида Қозизодани миннатдорчилик билан “устозим” деб тилга олади.

Улуғбекнинг ўзи айтганидек, унинг устози Қозизода Румийдир.

Улуғбек Самарқандда 1417-1420 йилларда мадраса таъсис этиб, Қозизодани у ерда раис ул-муаллимин насабига тайинлайди ва аксарият ҳолларда унинг дарсларида ўзи ҳам иштирок этади. Улуғбек мадрасаси квадрат шаклида бўлиб, унинг тўрт тарафида дарсхонаси ва ҳар бир дарсхонанинг ўз

мударриси бўлган. Қозизода мадрасада дарсга чиққунча дарсхоналарнинг талабалари ўз мударрислари билан чиқиб, уни кутиб турганлар.

Бир куни қандайдир сабабга кўра Улуғбек ўша тўрт мударрисдан бирини таъзил этади, яъни қойиб ишдан четлатади. Буни эшитган Қозизода раддия сифатида дарсга чиқмайди ва бу ҳол бир неча кун давом этади. Улуғбек бундан огоҳ бўлиб, Қозизоданинг ҳузурига боради ва унинг сихат-саломатлигини кўриб, унинг дарсга чиқмаётганининг сабабини сўрайди. Шунда Қозизода бундай жавоб беради: “Биз мударрисликнинг ҳеч бир кимсага алоқаси ва муносабати йўқ бир мансаб деб биламиз. Ҳамда мударрислик мансаби таъзил жорий этилмайдиган мансабдир, деб ҳисоблардик. Ҳолбуки энди бу мансаб ҳам султонлик тасарруфида эканлигини кўрдик. Бинобарин биз ҳам энди ўзимизни мударрислик амалидан фориғ этдик”.

Улуғбек буни эшитиб, ўша мударрисни дарҳол ўз вазифасида тиклайди ва бундан буён ҳеч бир мударрисни таъзил этмаслиги ҳақида ваъда беради. Қозизодадан эса дарсларга яна чиқишини илтимос қилади.

Қозизода билан Жамшид Кошийлар, шубҳасиз XV аср биринчи ярмида Шарқ ва Ғарбнинг энг буюк олимларидан эдилар. Улар иккисининг ўзаро муносабатлари дўстона эди ва улар бир-бирига катта ҳурмат билан қарар эдилар. Хусусан Қозизода Кошийга “биродари аъзам” деб мурожаат этарди. Қозизода Самарқанддалигида жуда кўп шогирдлар етиштирди. Буларнинг аввали ва энг буюги Улуғбекдир. Иккинчи шогирди Фатҳуллоҳ Шервоний бўлиб, у 1449 йили Улуғбек ўлдирилиши билан дарҳол Кичик Осиёга кетади ва Кастамону шаҳрида мударрислик билан шуғулланади. Қозизода Самарқандда уйланиб, бу никоҳдан бўлажак йирик олим Мирам Чалабийнинг отаси Қутбиддин дунёга келади.

Қозизоданинг вафот этган йили маълум эмас. Лекин бу воқеа 1426-1436 йиллар орасига тўғри келади, деб тахмин қилинади.

Хожа Аҳрор Вали (1404-1490)

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор – Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош – Тошкент вилояти музофотларидан Боғистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланган. Она тарафидан Хожа Аҳрор машҳур Шайх Хованди Тахурга бориб уланади.

Хожа Аҳрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чоғлариданоқ муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик кўрсатади ва 23-24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқади. Шу мақсадда Ҳиротга келиб, 1428-1431 йиллар орасида Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий каби таниқли мутасаввуф билимдонлари суҳбатида бўлади. Сўнг Чағониённинг Хулғату мавзеида истиқомат қилувчи Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вафоти 1447) га қўл бериб, ундан Нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431-1432 йиллар орасида Хожа Аҳрор Тошкентга қайтиб, Нақшбандия тариқатининг йирик арбоби Баҳовуддин Нақшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айна вақтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Аҳрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, “Рашаҳот” асари муаллифи

Фахриддин Али Хожа Аҳрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Аҳрор ихтиёрига ўтказишган.

Савдо-сотик масалаларида Хожа Аҳрор нафақат Мовароуннаҳр ҳудудида, балки Хуросон, Ҳиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо қилган. Шунини ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Аҳрор ўз хўжалик фаолиятдан олган даромаднинг кўпгина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфланган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисидан 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга топширган. Шунингдек, Хожа Аҳрор томонидан Самарқандда, Тошкентда ва Кобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Нақшбандия тариқатининг асосий ғояси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил Оллоҳ билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Аҳрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. “Ҳазрат Абдулҳолиқ Ғиждувоний буюрмишларки, дейди у Али Сафийнинг “Рашаҳот” асарида келтирилишича, - халқнинг оғирини енгил қилмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билангина эришилади. “Қўл иш билан, дил ёр (Оллоҳ) билан” шиори Хожагон тариқатида муқаррардир”.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки 1451- 1452 йилларга оиддир. 1447 йили Темурийлар давлати бош ҳукмдори Шохрухнинг, 1449 йили эса Мовароуннаҳр ҳукмдори Мирзо Улуғбекнинг вафотидан сўнг бир неча йил Темурий шаҳзодалар орасида тахт учун кураш боради. 1451 йили шаҳзодалардан бири Абу Саъид Мирзо Тошкентда бўлиб, Хожа Аҳрорни ўзига маънавий мададкор деб танийди ва шу йили Мирзо Абдулло билан бўлган жангда қўли баланд келиб Самарқандни эгаллайди ҳамда Хожа Аҳрорни Тошкентдан Самарқандга кўчириб келади. Хожанинг

Самарқандда муқим туриши ана шу 1451 йилдан бошланади. Унинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Самарқандни қамал қилганида Хожа Аҳрор шаҳар ҳимоячиларига бош бўлиб, душманни сулҳ тузишга мажбур этади. Шу билан Хожа Аҳрорнинг шахзодалар орасидаги низоларни сулҳ билан якунлаб, мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади. Унинг 1458 йили Шохрухияда ўзаро қонли тўқнашувга тайёр уч ҳукмдор: Султон Абу Саъид (1451-1469)нинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Юнусхон (1462-1487)нинг ўғли Султон Маҳмудлар орасидаги низони сулҳ билан бартараф қилганлиги манбаларда кўп талқин этилган.

Хожа Аҳрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Хожа Аҳрор қаламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири – “Фақарот ул-орифин” (“Орифлар сўзларидан парчалар”) номи билан машҳур бўлиб, унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намоёндаларининг тариқатига оид фикрларидан намуналар келтирилган. “Волидия” деб номланган иккинчи рисоласини Хожа Аҳрор ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Унда тариқат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоби, фақр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида машҳур бўлиб, Жомий ва Алишер Навоийлар у билан яқиндан танишганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса уни форсийдан ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Учинчи рисола “Ҳавроийя” деб аталиб, машҳур мутасаввуф шоир Абу Саъид Абулхайрнинг (XI аср) ушбу “Ҳавро” (“Хурлар” ёки “Фаришталар”) сўзи билан бошланувчи бир рубоийсини шарҳлашга бағишланган.

Антик давр ва ғарб алломалари ҳаётидан қисқа маълумотлар

Фалес
(м.а. 624-547 й.й.)

Милет фалсафий мактабининг асосчиси Фалесни (эрамиздан аввалги 624-547 йилларда яшаган) ҳақли равишда юнон фани ва фалсафасининг асосчиси, деб атайдилар. Фалес ўз даврининг билимдон кишиси эди. У таниқли файласуф бўлиши билан бирга, савдо сирларини биладиган иқтисодчи, сиёсий арбоб, мунажжим, риёзатчи ва географ ҳамда физиолог бўлган. У кўпгина мамлакатларда бўлиб, бу мамлакатларнинг (жумладан, Миср ва Бобилнинг) маданияти, фани ва фалсафий мероси билан яқиндан танишди. У ўз кузатувлари натижасида бир неча йил олдин қуёш тутилишини олдиндан башорат қилган. Шунингдек, у қуёшнинг бир йил давомидаги ҳаракати 365 кунга тенг эканлигини исботлаб берган. Тарихий манбаларда келтирилишича, Фалес Кичик айиқ юлдузини кашф этган. Фалес гарчи давлат ишлари билан шуғулланмаган бўлсада, шаҳар-давлат (полис)нинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этган, ўзининг математикага оид билимларидан сув иншоотлари қуришда фойдаланган. У биринчи бўлиб қуёш соатини яратган. Унинг ёрдамида вақтни аниқ белгилаган. Фалес қурғоқчилик бўлиши ва бунинг оқибатида ҳосилдорликнинг камайиб кетишини олдиндан айтган ва ўзи бунинг эҳтиёт чорасини кўрган, яъни озиқ-овқат маҳсулотларини кўпроқ жамғариб, кейинчалик уларни юқори баҳоларда сотиб, тез орада бойиб кетган. Геродотнинг таъкидлашича, Фалес Лидияга қарши қурашиш учун Иониянинг 12 шахри билан бирлашиб иттифоқ тузишларини таклиф этган, Иония подшоҳи эса бу маслаҳатни эътиборга олмаган. Кейинчалик форслар томонидан Иония босиб олиниши хавфи туғилганда, деб ёзади Диоген Лаэртский Фалес

милетликларни Крез билан иттифоқ тузмаслик тўғрисида огоҳлантирганди, бу сафар унга кулоқ солганликлари учун шаҳар форслар томонидан босиб олиниши хавфидан омон қолган.

Фалес “Қуёшнинг айланиши тўғрисида”, “Кун ва туннинг тенглиги тўғрисида” каби асарларидан айрим парчаларгина етиб келган. Қадимги Юнонистонда саволга озми-кўпми жавоб берилган ва парпирус боғламидан иборат бўлган ёзма ишга китоб (асар) дейилган.

Аристотель “Метафизика” асарида ёзишича, Фалес борлиқнинг ибтидоси тўғрисидаги масалани ҳал қилишнинг ўз олдига вазифа этиб қўядиган фалсафага асос солди. Фалес бутун борлиқнинг ибтидоси сув, деб ҳисоблаган. У бутун борлиқ сув (суюқлик)дан келиб чиққан ва сувга айланади, деган ғояни илгари сурган. Лекин у оддий сувни назарда тутмайди, балки инсоний ҳиссий тажрибасига яқин ва таниш бўлган модда (“сув”)ни мавҳум фалсафий тушунча сифатида талқин этади. Фалес таъкидлашича, ер ҳам сувдан пайдо бўлган. Чунки, ер думалоқ, усти текис ва атрофи сув билан ўралган. Сув оламдаги чексиз, турли-туман жисм, ҳодисалар, уларнинг доимий ҳаракати ва ўзгаришларининг ягона ва доимий моддий асосидир. Сув абадийдир, лекин ундан пайдо бўлган жисм ва ҳодисалар вақтинча, ўткинчидир. Фалес сув ва ундан пайдо бўлган жисмларнинг ҳаракати ва ўзгариши каби хусусиятлар сабабини ўзгача талқин этиб, уларнинг жони бор, деган хулосага келган. Масалан, магнит жонли нарса, шунинг учун у темирни ўзига тортади, дейди. Унинг бу фикри дунёни идеалистик тушунишга имконият яратди. Шундай қилиб, Фалес гилозоистик (жонсиз жисмларга жон ато этишлик) таълимотини яратди. Фалес мифологик дунёқарашни фалсафий дунёқарашга айлантириб, ижтимоий борлиқ ва эски қарашларга қарши чиқиб, замон руҳига жавоб берувчи фикрларни илгари сурган. Шунингдек, у ерни ўраб турган оламнинг тузилиши ва қай тартибда жойлашганини аниқлашга уринган. Осмон жисмларининг ерга нисбатан қай тарзда жойлашганини аниқлашда бобилликларнинг астрономиясига таянган. Лекин Фалес осмон жисмларининг ерга нисбатан жойлашишини ҳақиқий таълимотга тескари ҳолатда

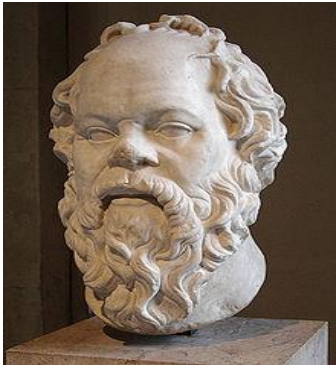
тушунтирган. “Ерга нисбатан энг яқин турувчи ҳаракатсиз жисмлар юлдузлардир ва энг олиси эса қуёшдир”, деб айтган. Унинг бу хатосини шогирдлари Анаксимандр билан Анаксименлар тузатишган.

Ҳикматли сўзлар.

- Ҳаёт ўлимдан нимаси билан фарқланади? – деб сўрадилар Фалесдан.
- Ҳеч нарса билан фарқланмайди.
- У ҳолда сен нега ўлмаяпсан? – деб такрор сўрадилар.
- Тафовут бўлмаса нега ўлишим керак? – деб жавоб берди Фалес.

Коинот ҳамма нарсадан гўзалроқдир, зеро у Оллоҳнинг кароматидир.

- Энг буюк нарса нима?
- Макон буюқдир, чунки у ҳамма нарсани ўз ичига олади.
- Энг учқур нарса нима?
- Ақл ҳамма нарсадан учқурдир, у ҳамма нарсадан ўзади.
- Доноларнинг доноси нима?
- Вақт, чунки у ҳамма нарсани кашф этади.
- Ҳамма нарса учун умумийлик нима?
- Умидворлик, чунки одамларда ҳеч нарса бўлмаганда ҳам у албатта бўлади.
- Энг кучли нарса нима?
- Зарурият, чунки у ҳамманинг устидан ҳукмронлик қилади.
- Нима қийин?
- Ўз-ўзингни билиш.
- Нима осон?
- Бошқаларга маслаҳат бериш.
- Ким бахтли?
- Тани-жони соғ, руҳи хотиржам ва маънавий камолотга интилувчи инсон.

Сукрот (м.а. 469-399 й.й.)

“Ўзгаларни ўзгартимоқчи бўлган инсон, аввал ўзини ўзгартириши лозим”. Охирги 25 асрдан буён файласуфлар учун идеал бўлиб, Сукрот қолмоқда Сукрот фалсафаси эркин фикрлашни тақозо этади. Милоддан аввалги 594 йилда Афинага Солон ҳоким этиб сайланади.

Унинг реформалари:

1. Дехқонларни қарзлардан озод қилади;
2. Эркин афиналикларнинг қул қилинишини таъқиқлайди;
3. Афина фуқаролари қўшинди икки йил хизмат қилиши қонунга киритилади;
4. Уруш бўлганда фуқароларни жангда қатнашиши шарт бўлган.
5. Афинани халқ йиғинлари бошқарган.
6. Вояга етган барча судья бўлиш ҳуқуқига эга бўлган.
7. Бойлар эса юқори манбаларга сайланиш ҳуқуқига эга бўлишган.

Юнонистон – Эрон уруши (милоддан олдинги 492 йиллар) Юнонистонни (Афинани) қудратли давлатга айланишига асос бўлди.

Перикл даврида (м.а. 443-428 й.й.) Афинанинг қудрати янада ошди.

Эркин фуқаро – ота-онаси Афиналик бўлганларгагина берилган. Буларни текширувчи, тавсия қилувчи махсус гуруҳ ишлаган. Даъвогар 18 ёшга тўлган бўлиши шарт эди. Шу ерда беш айбловчи ҳам фаолият олиб борган. Улар даъвогарни эркин фуқароликка нолойиқ деб, ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қилишган. Масалан, судда ва суд қарори билан беш юзлар Кенгашига тавсия қилинган. Агар Кенгаш масалани ижобий ҳал этса, даъвогар қасам ичиб, унга умрини охиригача амал қилган Спарталиклар Афинани босиб олгач,

Афина тахти учун кураш авж олиб кетади. Давлат тепасига аслзодаларнинг **ўттизлар тиранияси** келади.

Қадимги юнонлар кўпхудолик бўлганлар. **Апполон ва Артемида** – ака-сингил худолар туғилгани шарафига май-июнь ойларида ўтказилган байрамларнинг бирида **сангтарош Сафроникс** оиласида **Сукрот** туғилади.

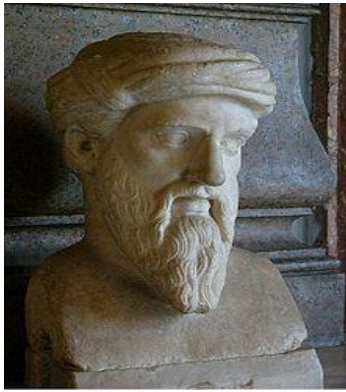
Сукрот, ҳеч қачон 4 фарзандли бўлишига қарамай оила ташвиши, хотинининг ўта жанжалкаш бўлишига қарамай, унга аҳамият бермай илм билан шуғулланган. У 70 ёшида, м.а. 399 йилда ўлимга ҳукм қилинади. Сукрот давлатни фақат маърифатли кишилар бошқарсин дейди. Бу дегани давлатни файласуфлар бошқарсин дегани эмас.

Сукрот борлиқнинг асоси илоҳий куч, ақл, ғоя деб ҳисоблаган.

Сукротнинг фикрича маънавий-руҳий оламнинг ўзгариши қуйидагича:

1. Билим инсонни эзгу ниятли қилиб, яхши амалларга етаклайди.
2. Билим чексиздир. Ҳеч ким мутлоқ билимга эгаман, деб айта олмайди.
3. Сухбат-баҳслар билишнинг диалектик методи ҳисобланса-да, унинг негизида ахлоқ, этика, эстетика муаммолари ётади.
4. Ҳақу ҳақиқат излашни, билишни фалсафанинг тадқиқот мавзусига айлантирди.
5. Ақлни илоҳий куч даражасига кўтариб, уни илоҳий ҳақиқат билан инсон билими ўртасида бир-бирини боғлайдиган йўл, деб ҳисоблади.
6. Фалсафа, Сукротнинг фикрича, кишиларга ўз ҳаёти, ишларини рационал, онгли ташкил этишларига ёрдам беришдир.

Сукрот – Ким нимани билса, шу соҳада оқил донишманддир.

Пифагор
(м.а. 570-490 й.й.)

Пифагор. У м.а. 570 йилда Самос оролида туғилган. Ёшлигида Милет шаҳрига бориб, Анаксимандрдан сабоқ олади. Ҳаёти давомида шиддатли ва сурурли умр кўрган. Охирги пайтда у бошпана топади ва шу ерда 496 йилда вафот этади. Пифагорнинг асарлари бизгача етиб келмаган, лекин унинг фалсафий таълимоти замондошлари ва шогирдлари орқали айрим ўзгаришлар билан бизгача етиб келган.

Кейинчалик қадимги юнон ёзувлари Пифагор тўғрисида турли ривоят ва афсоналар ёзиб қолдиришган.

Пифагор таълимоти диний, ахлоқий ва сиёсий ўғитлар билан бир қаторда фалсафий дунёқараш элементларини ўз ичига олган. У сонларни оламнинг бирламчи асоси сифатида билди. Пифагор ва унинг тарафдорлари сонда гармоник уйғунлик хусусиятларини кўрдилар. Улар Шарқ мутафаккирларидан оддий математик исботлаш усулини олган ва бу билан милетликлардан ўзиб кетган эдилар. Улар сонни мутлоқлаштириб, барибир оламнинг асоси нима деган саволга жавоб бера олмадилар.

Пифагор таълимотида инсон вафотидан сўнг унинг руҳининг бошқа мавжудотларга кўчишига ишонч, овқатланиш, хулқ-атвор қоидаларини олдиндан белгилаш масаласи муҳим ўрин эгаллайди.

Пифагор ва пифагорчилар фалсафанинг жуфт категорияларини: тоқ ва жуфт, ёруғлик ва қоронғулик, тўғрилиқ ва эгрилик, ўнг ва сўл, эркак ва аёл ишлаб чиқишди.

Унинг хикматли сўзлари:
Доноларнинг доноси-сон.

Анаксимен Милетский
(м.а. 585-525 й.й.)

Сон нарсаларга эгалик қилади.
Ҳамма нарса сондан иборат.

Анаксимен қадимги юнон файласуфи ва давлат арбоби. У милетлик Эвристрат оиласида м.а. 585 йили туғилиб, м.а. 525 йили вафот этган.

Унга тегишли фақат учта асардан парча бизгача етиб келган, уларнинг биттаси эҳтимол ҳақиқий бўлмаслиги мумкин. Бундан ташқари, бошқа муаллифлар, масалан, икки аср кейинроқ яшаган Аристотелнинг изоҳлари мавжуд.

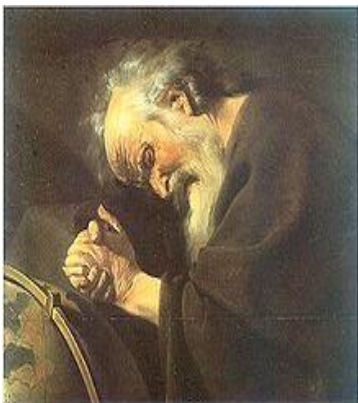
Анаксимен олам тўғрисида янгича таълимот яратди. Унинг фикрича, оламнинг бирламчи асоси Анаксимандр айтган “чексизлик” (апейрон) ҳам, Фалес айтган “сув” ҳам бўлиши мумкин эмас. У бирламчи модда тўғрисида фикр юритишдан олдин бизга маълум бўлган моддаларнинг келиб чиқиш жараёнини тушуниш муҳимдир, деб ҳисоблади. Анаксимен ана жараёни келтириб чиқарувчи моддани ҳаво, деди. Ҳавога парчаланиш ва қуюқлашиш жараёнлари хосдир. Барча моддалар ана шундан келиб чиққандир. Ҳаво парчаланар экан, оловга айланади, қуюқлашиш даражасига боғлиқ равишда сувга, тупроққа ва ниҳоят, тошга айланади. Ҳаво ўз табиатига кўра буғ ёки қора булутга ўхшашдир. **Ер катта миқдордаги ҳаво томонидан қуршаб олинган текис доирадир.** Ҳамма нарса ҳаводан келиб чиққан, ҳамма нарса ҳаво орқали ҳал бўлади. Ҳаво жон ва худоларнинг ибтидосидир. Илоҳийлик ранг-баранг ва кўзга кўринмас субстанциядир. Ҳаво чексиздир. Уни сезги аъзолари орқали билиб бўлмайди.

Анаксимандр (м.а. 610-546 й.й.)

Анаксимандр - Милет фалсафа мактабининг йирик вакилларида бири, Фалеснинг шогирди, табиатшунос ва давлат арбоби. Унинг ҳаёти ва асарлари тўғрисида бизга жуда оз маълумотлар етиб келган. Анаксимандр милоддан аввалги 610-546 йилларда яшаган, деб ҳисобланади. Унинг фақат “Табиат тўғрисида” асарларидан парчалар бизгача етиб келган. Анаксимандр фалсафий таълимоти тўғрисида бошқа файласуфларнинг, хусусан, ундан икки аср кейин яшаган Аристотелнинг фикр-мулоҳазалари етиб келган. Анаксимандр ҳам Фалес сингари асосан оламнинг бирламчи асоси ҳақида фикр юритган. У Фалесдан фарқли равишда сув ҳамма нарсанинг ўзгармас асоси, деган қарашни қабул қила олмаган: агар сув тупроққа, тупроқ ҳавога, ҳаво эса сувга айланса, демак бундан ҳамма нарса хоҳлаганча ўзгариши мумкин, деган хулоса келиб чиқар эди.

Анаксимандр оламнинг бирламчи асоси-макон ва замондаги номуайян, чексиз апейрондир деб ҳисоблади. Бу билан у ҳиссий идрок этиладиган олам ҳодисаларининг бирламчи асосини ҳиссий идрок этилмайдиган асос орқали тушунтирмоқчи бўлди. Эҳтимол, Анаксимандр учун Фалес таълимотига қарши назарий далил келтириш муҳимроқ бўлгандир. Лекин шунга қарамай, Анаксимандр Фалеснинг универсал назарий қоидаларини таҳлил қилар экан, у билан баҳслашиш мумкинлигини кўрсатди. У биринчи бўлиб, Ер харитасини чизди, глобусга ўхшаш асбобни яратди.

Гераклит **(м.а. 544-483 й.й.)**

Гераклит. У 544-480 йилларда ижод қилган. Гераклит аристократ оиласидан келиб чиққани учун унинг сиёсий қарашларида уруғчилик – аристократик ҳокимият ўрнига келган демократик ҳокимиятга душманларча муносабат учрайди. У умрининг охиригача ёлғиз ва қашшоқликда ҳаёт кечирган.

Унинг “Табиат ҳақида”ги асаридан бизгача 145 парчаси етиб келган. Унда асосан учта - коинот, давлат, илоҳиёт масалалари ёритилган. У ўз фикрларини киноя ва мураккаб усулда баён қилгани учун, замондошлари уни “ботиний” файласуф деб аташган. Яна уни “йиғлоқи” файласуф ҳам деб аташган. Чунки у шаҳар кезганда, бечора ва ночор одамларни кўриб, аҳволига ачиниб, йиғлаган.

Гераклит стихияли диалектиканинг атоқли намояндаси ва асосчиларидан биридир. У оловни табиатнинг ягона бошланғич моддаси, деб ҳисоблади. У коинотни на худо, на инсон яратмаган, балки у барҳаёт оловдир, дейди. Нарсалар оловдан вужудга келиб, йўқ бўлиб, келгусида яна оловга айланади. У оламнинг ҳаракатда, ўзгаришда эканлигини таъкидлайди.

Унинг фикрича, олам янгиланиб туради. Олов натижасида олам ҳалок бўлади ва янгидан туғилади. Даврий айланиш – 10800 йилни ташкил қилади.

Гераклитнинг стихияли диалектикаси:

1. Ҳамма нарсалар узлуксиз ўзгариш ҳолатида бўлади;
2. Ўзгаришлар доимий, ўзгармас қонун-логос асосида рўй беради;
3. Бу қонун қарама-қаршиликларнинг ўзаро таъсирини ўз ичига олади.

Гераклитнинг 52-фрагменти инсон ва тақдир масаласига бағишланган.

Эпикур
(м.а.342/341-271/270 й.й.)

Эпикур эллинизм даври фалсафасининг таниқли намояндаси. У м.а. Самос оролида 341 йилда таваллуд топади. У 18 ёшида м.а. 324 йилда биринчи марта Афинага келади. Иккинчи марта у м.а. 306 йилда Афинага қайта шогирдлари билан келиб, ўз мактабини очади. Бу мактаб кейинчалик “Эпикур боғи” номи билан машҳур бўлади. Буюк файласуф м.а. 270 йилда Афинада вафот этади.

Эпикурнинг 300 га яқин асарлари бўлган. Булар асосан суҳбат ва хатларда ўз ифодасини топган. У ўз асарларида Демокритнинг атомлар тўғрисидаги таълимотини ёқлайди ва уни ривожлантиради.

Афлотуннинг “эйдослар” олами, Аристотелнинг “илк туртки” ва антик фалсафанинг “биринчи сабаб” ғояларини рад қилади.

Эпикур фалсафий назарияси 3 қисмдан иборат бўлиб, физика, каноника (мантик) ва этикани ўз ичига олади. У олам қандай бўлса, шундайлигича қолади деган назарияга асос солиб, материяни абадийлиги ва йўқолмаслиги тўғрисида доҳиёна тахминларни олға суради. Эпикур энг муҳим бўлган ходиса сифатида жисмларнинг сақланиш қонунига асос солади. У барча жисмларни 2 га бўлади:

1. Жисмларни ташкил этувчи атомлар.
2. Атомларнинг бирикишидан ёки ажралишидан ташкил топган жисмлар.

Унинг фикрича коинот абадий ва чексиздир.

Платон
(м.а.428/427-347 й.й.)

Фалсафа тарихини Платонсиз тасаввур қилиш қийин. Уни Шарқда “Устози аввал”, яъни “Биринчи муаллим” деб атайдилар. У ҳаёти давомида ҳар қандай олим орзу қилиши мумкин бўлган эзгу ишларни амалга оширди. У фалсафа, сиёсат, ахлоқ ва ҳуқуқ соҳасини ўз тадқиқот натижалари билан бойитди.

Платоннинг билиш назарияси, мифология, эстетика, диалектикага таъсири барча илм аҳли томонидан тан олинган. Инглиз файласуфи Карл Поппер эътироф қилганидек, “У барча файласуфлардан буюқдир”.

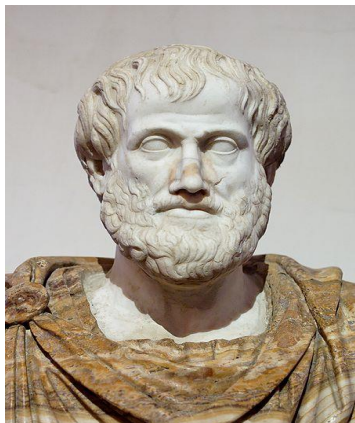
Платон Афинада, бадавлат оилада туғилган. Отаси Аристоннинг келиб чиқиши шох Кодрга бориб қадалади. Онаси Периктиона машҳур қонуншунос ва давлат арбоби Солон (м.а. 638-559) қавмига қарашли эди.

Платоннинг ҳақиқий исми Аристоклдир. Унинг “Платон” деб аталиши ҳам турлича изоҳланади. Унинг шарқча исм, қадимги юнон тилида “Платон” сўзи “кенг”, “энли” деган маъноларни англатади.

У Сукротга шогирд тушиб, фалсафага умрини бағишлашга аҳд қилади. Ёш Платон учун илоҳий сиймо Сукрот эди. Сукрот Платонни оққушга қиёслаб, унга Аполлон ҳомийлик қилишини назарда тутган, деб фараз қилинади.

Платон ижодини 25 та диалоглардан иборат тўплам ташкил қилади. Ғоя Платон фалсафасининг мағзини ташкил қилади. У ўзгармас борлиққа, яъни, ғоялар дунёсига ўзгарувчан нарсалар борлиғини эмас, “материя” деб аталувчи “номавжудлик дунёсини” қарши қўяди.

Платон идеализми онтологик таълимотдир. Унда ғоя юқори ва қуйи кўринишларга ажратилади. Юқори ғоя эзгулик билан боғланади. Унинг фикрича ғоя барча нарсаларнинг ибтидосидир. Унинг олий ғоя назарияси кейинчалик теологик таълимотга айланди.

Аристотель
(м.а.384-322 й.й.)

Арасту Македония яқинидаги Стагир шаҳрида, Македония подшоси Аминта саройида табиб оиласида туғилган. Дастлабки таълимотни ўз оиласида олгач, ўн етти ёшида устози ва дўсти Афлотун (Сукрот) ташкил этган Академияга ўқишга кириб, йигирма йил давомида, яъни Афлотун вафотигача шу даргоҳда таълим олди.

Арасту Македония подшоси Филиппиннинг илтимосига биноан унинг ўғли Александрга 3 йил давомида тарбия беради. Кейинчалик Александр Македонский ўзининг Шарқ ва Ғарбга қилган юришларида устози Аристотельни бирга олиб юришга одатланган.

Ўн икки йиллик сафардан кейин Арасту 334 йили, эллик ёшида Афинага қайтиб келади. У 335 йили Афинада ўзининг хусусий мактаби – Ликейни очишга эришади. Александр Македонскийнинг ўлимидан сўнг Арастунинг Афинада қолиши хавфли тус олиб, у 323 йили таъқиблардан қочиб Афинани тарк этади ва Эвбой оролидаги Халкида деган ерга кўчиб келади. Орадан бир йил ўтгач, 322 йилда ўша ерда вафот этади.

Унинг бизгача етиб келган асарларини етти гуруҳга ажратиб ўрганиш лозим:

1. “Органон” номи остидаги асарлари – категориялар, талқин ҳақида, биринчи ва иккинчи аналитика, топики ва бошқа асарлари.
2. Физикага доир асарлари – физика, нарсаларнинг келиб чиқиши ва йўқолиши ҳақида, само ҳақида, муаммолар, механика асарлари.
3. Биологияга оид асарлар – “Жон ҳақида”ги асари.
4. Бирламчи фалсафага оид рисолалари.
5. Этикага доир рисолалар: “Никомах этикаси” (отасига бағишланган), “Эвдем этикаси” (дўсти ва шогирди Эвдемга бағишланган).
6. Ижтимоий сиёсий ва тарихга оид рисолалари.
7. Санъат, назм ва риторикага доир рисолалар “Риторика” ҳамда “Поэтика” номли асарлардан иборат.

Унинг таълимоти: мантик, психология, фалсафа, этика, эстетика, риторика, табиий фанлар бўйича илмий қарашлари.

Иммануил Кант
(1724-1804 й.й.)

У еримизнинг ўз тарихига эга эканлиги ҳамда космогоник гипотезанинг муаллифи сифатида фан тарихида муносиб жой олган. Кант фалсафада диалектиканинг ислохотчиси, уни янги мазмун билан бойитган ва космология, космогония, галактикамиздан ташқарида бошқа галактикаларни мавжуд бўлиши тўғрисидаги фаразларни олға сурган.

Иммануил Кант 1724 йилнинг 22 апрелида Кёнигсбергдаги унчалик бой бўлмаган хунарманд оиласида туғилди.

Унинг оиласида тақводорлик руҳи ҳукмронлик қилган. У аввал ўзи туғилган шаҳарнинг Фридрих коллегиясига ўқишга берилади. Университетда у Ньютон натурфалсафаси ва Вольф таълимоти билан яқиндан танишади. Лотин тилини чуқур ўрганади ва натижада ушбу тилда моҳирона ёза оладиган даражага етади. Кант даври талабига кўра, лотин тилини билиш зарур бўлган. Энг қизиғи шундаки, у ўз диссертациясини лотин тилида ёзиб, ҳимоя қилади. Кант 1745 йилда ўқишни тугатиб, 9 йил давомида 3 та оилада яшаб, оила ўқитувчиси бўлиб яшайди.

1755 йилда у “Метафизик билим тамойиллари тўғрисида” илмий диссертация ёклаб, приват-доцент унвонини олади. Лекин профессорлик даражасига эришиш учун роса 15 йил кутишга тўғри келади. Кант 1770 йилда Кёнигсберг университетининг мантиқ ва метофизика профессори этиб тайинланади. Бу лавозимда у 28 йил – 1797 йилгача фаолият кўрсатади. Умрининг охириги йилларни у осуда уй шароитида ўтказди ва 1804 йилнинг 12 феврилида вафот этди.

**Георг Вильгельм Фридрих Гегель
(1770-1831 й.й.)**

Георг Вильгельм Фридрих Гегель 1770 йил 27 августда унчалик катта бўлмаган Штутгарт шаҳрида, катта амалдор оиласида туғилган. У дастлабки маълумотни лотин мактабида, кейин эса гимназияда олди.

Гегель 1788 йилнинг октябридан 1793 йилнинг кузигача Тюбинген университетида фалсафа ва илоҳиёт илми бўйича таҳсил олди. Ўқишни тугатгач, 1793-1796 йиллар мобайнида Берлинда оила ўқитувчиси бўлиб

ишлади. Кейинчалик – 1797-1800 йиллар давомида Франкфурт-Майн шаҳрига келиб, бу ерда ҳам оила ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

1801 йилда Гегелнинг Йена университетида ўқитувчилик фаолияти бошланади. Шу йили докторлик диссертациясини ҳимоя қилади ва профессор лавозимига тайинланади. У ўзининг машҳур “Логика фани” асарини 1812-1816 йиллар ёзиб, чоп этади.

У 1816 йилда Гейдельберг ва 1818 йилдан бошлаб Берлин университетларида ишлайди. Гегель 1829-1830 йиллар давомида Берлин университети ректори бўлиб ишлаган. У 1831 йил 14 ноябрда вафот этган.

Гегель фалсафасининг энг асосий тарихий аҳамияти шундаки, унда оламни диалектик англаш методининг систематик равишда баён қилиб берилганлигидадир. Гегель диалектикасининг шаклланишида унинг “Рух феноменологияси” асари катта роль ўйнаган. Бу асарда у борлиқ ва билиш тараққиётининг умумий диалектикасини ҳукмронлик ва қуллик, эркинлик ва бегоналашув, жамият ва индивид, ҳақиқат ва янгилашиш диалектикаси кўринишида тушунтиришга ҳаракат қилган.

Гегель фалсафаси классик фалсафа билан ҳозирги замон фалсафасини боғловчи ҳалқа бўлиб ҳисобланади.

Хулоса ўрнида

Биз яшаётган дунё сўнги йилларда ниҳоятда ўзгариб кетди. Жумладан, Ўзбекистон тарихида XX асрнинг 90-йилларида оламшумул воқеалар юз берди, мамлакатимиз мустақилликка эришиб, ўзига хос тараққиёт йўлини танлади, ривожланишнинг ўзбек моделини амалга оширишга эришди ва бу кенг жамоатчилик ҳамда давлатлар томонидан тан олинди. Шу йиллар ичида Ўзбекистон БМТ ва бир қанча нуфузли халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди.

Ўзбекистондаги ижобий ўзгаришлар истиклол туфайли ижтимоий фанлар, хусусан, фалсафага, фалсафий таълимотлар тарихига ҳам ҳолис илмий ёндошиш имконини очди. Тарихни билиш, ундан тўғри ва ҳолис хулосалар чиқара олиш инсон маънавий камолоти учун ниҳоятда муҳим. Бир ҳақиқатни тўғри англашимиз зарур. Яъни, ўтмишни билмасдан туриб, келажакни тўғри тасаввур этиш мумкин эмас. Гап инсоният ривожланиши тарихида муҳим ўрин эгаллаган фалсафа тарихи ҳақида борар экан, бу ҳақиқат янада аҳамият касб этади. Президент И.Каримов ҳақли равишда таъкидлагани каби: “Аслида тарих ва фалсафа мантикий равишда бир-бирини тақозо этадиган, керак бўлса, тўлдирадиган тараққиёт жараёнлари ҳақида яхлит тасаввур берадиган, оқ-қорани фарқлашда асос бўладиган фанлардир. Бироқ бизда ҳалигача фалсафа бўйича талаб даражасидаги дарсликлар, “Жаҳон фалсафаси”, “Шарқ фалсафаси” каби зарур китоблар яратилаётганлигини қандай изоҳлаш мумкин?... ” Албатта, фалсафа ва унинг тармоқлари бўлмиш маънавият замон ва макон билан боғлиқ мураккаб фан эканлигини тушунамиз. Шу боис ҳақиқатни топиш учун қарама-қарши фикрларни ўртага ташлашга ҳаракат қилдик. Талабалар, зиёли ёшларимизнинг ўзи керакли хулосани чиқариб олсин.

Яна бир нарсага алоҳида урғу беришни ҳоҳлар эдик. Ҳозирги кунда ёшларда мустақиллик маънавиятини тарбиялаш барча тарихий-маданий бойликларнинг асосий томонларини ўрганиш, миллий маданиятимиз ривож, даврлари, тараққиёт қонунлари, маънавий бойликларни яратган йирик сиймолар, донишманд адибларнинг меросини ўзлаштириш, бошқа ривожланган

мамлакатлар маданияти ютуқларини ўрганиш, уларга ҳурмат-иззатда бўлишни, бу масалалар бўйича кенг таълим, ўқув-ўқитув ишларини олиб бориш талаб этилади. Бу мустақиллик шароитида ёш авлодни миллий-маданий бойликларини яхши билган, миллий ғурур, ватанпарварлик ҳисси билан йўғрилган, дунё маданий даражасидан хабардор бўлиб етишувида етакчи омил бўлиб хизмат қилади.

М У Н Д А Р И Ж А:

1. Кириш	2
2. Қафғол аш-Шоший.....	5
3. Абу Бакр ал-Хоразмий.....	8
4. Абу Абдуллох ал – Хоразмий	11
5. Абу Абдуллох Рудакий.....	16
6. Носир Хисрав	19
7. Юсуф Хос Ҳожиб	21
8. Махмуд Кошғарий	26
8. Исмоил Журжоний	29
9. Бурҳониддин ал-Марғиноний.....	32
10. Аҳмад Яссавий	35
11. Нажмиддин Кубро.....	38
12. Қозизода Румий.....	44
13. Хожа Аҳрор Вали	46
14. Антик давр ва Ғарб алломалари.....	50
15. Фалес	51
16. Сукрот	54
17. Пифагор	56
18. Анаксимен Милетский.....	57
19. Анаксимандр	58
20. Гераклит	59
21. Эпикур	60
22. Платон	61
23. Аристотель	62
24. Иммануил Кант	63
25. Георг Вильгельм Фридрих Гегель	64
26. Хулоса ўрнида	66